

**BİR RENKTEN İŞLEVSEL
BELİRLEYİCİYE: KARA
SÖZCÜĞÜNÜN KIPÇAKLARIN
KÜLTÜREL BELLEĞİNDEKİ
ANLAM EVRİMİ**

FROM A COLOR TERM TO A
FUNCTIONAL MODIFIER:
THE DIACHRONIC SEMANTIC
DEVELOPMENT OF KARA IN
KIPCHAK CULTURAL MEMORY

Dr. H. İbrahim ÖZKAN
Sakarya Uygulamalı Bilimler
Üniversitesi
Dil Eğitim-Öğretim Uygulama ve
Araştırma Merkezi
E-posta: halil81duzce@gmail.com
Orcid: 0000-0003-3045-2764

Öz

Renk adları, dilsel sistemler içinde yalnızca görsel algı kategorilerini karşılayan sözcükler değil; aynı zamanda toplumların tarihsel deneyimlerini, kültürel değerlerini ve kolektif hafızasını yansıtan çok katmanlı anlamsal yapılardır. Bu çalışma, Kıpçak sahasında kara sözcüğünün Eski Türkçeden günümüz Kıpçak lehçelerine uzanan anlamsal gelişimini, kültürel bellek ve halk kültürü ekseninde art zamanlı bir yaklaşımla incelemektedir. Kazak, Kırgız, Tatar, Başkurt ve Kumuk lehçelerine ait sözlükler, destanlar, atasözleri, deyimler ve edebî metinler taranarak elde edilen veriler karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir. Elde edilen bulgular, kara sözcüğünün algısal-renksel bir çekirdekten başlayarak, bağlama duyarlı anlamsal genişleme süreçleri yoluyla toplumsal, duygusal ve ahlaki kavram alanlarını kapsayan çok katmanlı bir semantik yapı oluşturduğunu göstermektedir. Ayrıca sözcüğün bazı kalıplaşmış kullanımlarda yalnızca betimleyici bir sıfat olmaktan çıkarak, nitelediği kavramın değerini ve derecesini yeniden yapılandıran işlevsel bir belirleyici gibi davrandığı tespit edilmiştir. Bu durum, karanın belirli kalıplarda işlevsel belirleyici olarak yeniden yorumlanarak değerlendirme ve derecelendirme örüntüsü geliştirdiğine işaret etmektedir. Çalışma, Kıpçak sahası örneği üzerinden, renk adlarının halk kültürü ve toplumsal bellek içinde nasıl yeniden anlamlandırıldığını ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler: Kıpçak Türkçesi, kara sözcüğü, anlam bilimi, art zamanlı yaklaşım, halk kültürü

Abstract

Color terms are not merely lexical labels for perceptual categories; they also function as culturally saturated signs through which communities encode historical experience, value judgments, and collective memory. This study examines the diachronic semantic development of the word *kara* ("black") in the Kipchak field from Old Turkic to contemporary Kipchak varieties, with a focus on folk culture and cultural memory. Data were compiled from lexicographic sources and from genres with high cultural salience—epics, proverbs, idiomatic expressions, and literary texts—across Kazakh, Kyrgyz, Tatar, Bashkir, and Kumyk, and analyzed comparatively within a semantic-network perspective. The findings indicate that *kara* expands from a perceptual color-based core via context-sensitive semantic extension into social, emotional, and moral domains, forming a multilayered semantic structure. In addition, in certain conventionalized constructions, *kara* goes beyond a purely descriptive adjective and behaves as a functional modifier that reconfigures the evaluative and gradational profile of the modified noun. Overall, the study shows how a color term is resemanticized within folk culture and social memory in the Kipchak field.

Keywords: Kipchak Turkic, the word *kara*, semantics, diachronic approach, folk culture

GİRİŞ

Eski çağlardan bu yana insanların çevrelerinde meydana gelen olayları tanımlamaya çalışmaları, sayısız gelenek ve batıl inancın doğmasına zemin hazırlayan en önemli etken olmuştur. Antik çağlardan beri insanlar renklere de özel bir ilgi göstermiş, onlara geleneklerle ve inançla alakalı özel anlamlar yüklemişlerdir. Dolayısıyla dünyada her renk bir sözcük olarak kabul edilebileceği gibi bir işaret veya sembol olarak da çok farklı şekillerde yorumlanabilir. Renk sembolizminin sosyal bir olguya dönüştürülmesi ve renk anlam alanının genişletilmesinin ise belirli bir halkın kültürel gelenekleri, tarihsel gelişiminin aşamaları, dünya haritasındaki coğrafi konumu, ideolojik ve estetik fikirlerin evrimi gibi bir dizi faktörle ilişkili uzun bir geçmiş vardır. Farklı jeopolitik mekânlarda, sosyo-politik ve kültürel yaşamın farklı alanlarında gelişen renk algısı, dil-kültürün inceleme konusu olarak bilimsel çalışmalarda da sıkça işlenmiştir. Bu çalışmaların çoğunda renk algısının; kültürel, psikodilbilimsel, bilişsel ve tarihsel-kültürel açılarından çeşitliliği vurgulanır. Nitekim, rengi kendi referans ortamı içinde değerlendirme ve anlamlandırma düşüncesi, Wierzbicka'nın (1996: 231-284) bilişsel anlam teorisinin temelini oluşturmaktadır. Bu teoriye göre: sözcüklerin anlamları yalnızca sözlük tanımlarıyla değil, insan deneyimi, kültür, çevre ve bilişsel yapı ile şekillenir. Bir sözcüğün anlamı evrensel bir kavramdan ziyade, bireyin kültürel, çevresel ve algısal deneyimleriyle şekillenen bir bilişsel çerçeve içinde belirlenir ve o dili konuşan topluluğun dünyayı algılama biçimiyle doğrudan ilişkilidir. Kısaca Wierzbicka, dillerin "anlamsal evrenseller" (semantic primitives) üzerine kurulu olduğunu savunmakla birlikte, bu evrensel birimlerin her kültürde farklı anlamsal senaryolarla işlendiğini öne sürer. Bu bakış açısı, sözcüklerin çok anlamlılığını ve sembolik değerini inceleyen Türkoloji çalışmaları için güçlü bir kuramsal dayanak sunar. Örneğin *kara* sözcüğü, fiziksel bir ışık emilimi (siyah renk) algısından öte; Türk kültür dairesinde "yas, kudret, belirsizlik, avam tabakası" ve metafizik bir son olan "ölüm" gibi kavramlarla iç içe geçmiş çok katmanlı bir semboller dizgesidir. Bu çalışmada, sözcüğün sergilediği geniş anlamsal çerçeve yalnızca yeni anlamlar kazanması olarak değil; aynı zamanda *kara*'nın asli niteleme işlevinin ötesine geçerek cümle içinde bazen söz öbeklerinde, bazen de kalıplaşarak sözcük düzeyinde "yön, sosyal hiyerarşi, miktar" ile birlikte "yoğunluk, yokluk veya olumsuzluk" gibi kavramsal kategorileri tayin eden bir işaretleyici rol üstlenmesi, yani *işlevsel belirleyicilik* bağlamında da ele alınmaktadır. Bu çerçevede, *kara*'nın kimi kalıplaşmış kullanımlarda somut anlam içeriğinin zayıflayarak intensifier (yoğunlaştırıcı) ve derecelendirici örüntüler üretmesi ya da "yokluk, eksiklik" ima eden bir işlevsel öge gibi davranması, eldeki bulgular ışığında anlam aşınması ve kalıplaşma süreçleriyle

ilişkisi bakımından değerlendirilmektedir (Hopper ve Traugott, 2003: 90-110; Dik, 1997: 159-192). Bu durum, sözcüğün renkten işlevsel bir sembole evrilmesinin köklü bir kültürel geleneğe dayandığını teyit etmektedir. Kıpçak sahasındaki *kara* biriminin kazandığı otuz iki farklı bağlamsal anlam alanı ve işlev, rengin fiziksel doğasından ziyade, Türk boylarının bozkır hayatındaki ekolojik gözlemleri ve ontolojik kabullerinden beslenen kültürel referans ortamından kaynaklanmakta olduğunu göstermektedir.

Renk kavramı, geniş toplumsal gruplara, kültürel ve tarihî bölgelere özgü olabileceği gibi diğer taraftan sanat eserlerinde de renk epitetleri nesnel ve öznel seviyede ek veya mecazi anlam kazanabilir. Bu durum, yazarın eserinde alternatif bir şiirsel dünya yaratmak için kullandığı renk aralığını ve yüklediği anlamları içerir (Karayeva, 2020: 177). Ancak yazarın renk sembolizminin eserlere yansıma şeklinin kültürünün renk algısından kopuk olması beklenmez. Edebî eserlerde renk terimlerinin incelenmesi hem sözcük anlam bilimi düzeyinde hem de yazarın metninin anlamlı bir ögesi olan sanatsal araçlardan biri olarak metin düzeyinde gerçekleşir. Bu da eserin geniş bir bakış açısıyla ele alınması ve yalnız metinle yetinmeyip eserin bağlamıyla ilgili bilgilerin de önemli olduğu gerçeğini ortaya koyar (Gabyşeva, 2012: 79-82; Sayar ve Yılmaz, 2024: 68).

Renk sembolleri; kimliği, gücü, sosyal statüyü ve daha fazlasını temsil ederken eserlerin kültürel ve tarihî bağlamı hakkında da fikir verebilir. Bunun yanı sıra renklerin okuyucunun kendi deneyimlerine ve kültürel geçmişine bağlı olarak farklı yorumlanması da söz konusudur. Bu durum hem konuşma hem yazı dili düzeyinde kendini gösterebilir. Günümüzde artık dünya kültürünün ayrılmaz bir parçası hâline gelen medya içeriğinin ve alt kültürünün tüketimini, etkileşimini ve üretimini etkileyen bilgi olgusu renkler her alanda dilsel-kültürel özellikleri yansıtan önemli bileşenlerdir.

Yöntem ve Amaç

Araştırma süreci karşılaştırmalı ve art zamanlı bir iş akışıyla yürütülmüştür. İlk aşamada araştırmanın evreni kapsamındaki Kıpçak lehçelerine ait sözlüklerin, deyim sözlüklerinin, yer isimleri sözlüklerinin verilerinden ve yüksek kültürel taşıyıcılığa sahip *Manas*, *Er Tabıdı*, *Kız Jibek*, *Kenesarı*, *Kamber Batır* destanlarından; Müsirepov, Nasiri, Yahyaew, Äzirbayev, Äwezov, Omarulı, Ğabdullin, Kerimow, Joldıbayulı, Qonaqbiyew, Bülekov, Qurbanov, Şahanov, Abay, Yırçı Kazak gibi yazarların eserlerindeki kullanım örneklerinden yararlanılarak *kara* sözcüğünün anlamsal skalası çıkarılarak veri fişi hazırlanmıştır. İkinci aşamada derlenen örnekler lehçeler bazında bağlama dayalı anlamsal etiketleme ile sınıflandırılmıştır. *Kara Sözcüğünün Bağlamsal Anlamları* başlığı altında bütün bu veriler sunulurken anlamların hangi köprüleme yoluyla gelişmiş olabileceği, işlevselleşme durumları ve kullanım sıklığı yönünden

analiz edilmiştir. Bunun yanında çalışma art zamanlı bir kaynakçayla desteklenmiştir. Orhun yazıtları, AY, IB, KB, DLT, CC, DK'dan cümleler ile tarihî metin tanıkları art zamanlı incelenmiştir. Karşılaştırmalı yaklaşımla, dünya algısı ve dünya görüşü modellerini belirleyen renk terimlerinin belirli dilsel ve kültürel gelişimleri hakkında bilgi edinmek amaçlanmıştır. Elde edilen veriler Tablo 1'de karanın otuz iki bağlamsal alanı lehçelerdeki tanıklanma durumunu gösterecek şekilde özetlenmiştir. Tablo 2'de ise bu anlam alanları, çekirdek algısal anlamdan soyut ve işlevsel örüntülere doğru ilerleyen semantik katmanları görünür kılmak amacıyla yedi üst kategori altında yeniden düzenlenerek nicel oranlarıyla birlikte sunulmuştur. Sonuç olarak sözcüğün Kıpçak lehçesindeki semantik tarihi, bazı kavramların tarihsel ve folklorik sembolizmi ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Sonuç bölümünde: günümüzde *kara* sözcüğünün anlam alanının ne kadar genişlediği ET temelinde karşılaştırılarak ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Söz konusu anlamsal genişlemeyi bütüncül bir perspektifle ele alabilmek için, araştırmanın odağı Türk yazı dillerinin en geniş kollarından biri olan Kıpçak sahası olarak belirlenmiştir. Kıpçak grubu Türk lehçeleri seslik özelliklerine göre ağırlıklı olarak üç alt gruba ayrılmıştır. Literatürde Kırgız Türkçesinin tasnifi hususunda farklı görüşler bulunsa da (bk. Tekin, 1989: 160-168; Baskakov, 1960: 229-238; Räsänen, 1949: 26-31), bu çalışmada Kırgız Türkçesi araştırmanın evrenine dâhil edilmiştir. İncelenen bu eser ve sözlüklerin seçiminde, Kıpçak sahasının temsil gücü yüksek olan lehçeleri esas alınmaya çalışılmıştır. Çalışmanın sınırlılıkları çerçevesinde Kırgız lehçesi de dâhil Kazak, Tatar, Kumuk lehçeleri olmak üzere Kıpçakçanın üç alt kolundan birer lehçe seçilerek örneklem oluşturulmak amaçlanmıştır. Tatar lehçesiyle aynı alt grupta olmasına rağmen kendine özgü özellikleri nedeniyle Başkurt lehçesi de inceleme kapsamına dâhil edilmiştir.

Kara Sözcüğünün Bağlamsal Anlamları

Kayıtlı olduğu en eski yazılı kaynak olan Orhun yazıtlarından itibaren *kara* sözcüğünün, ET döneminde on farklı anlamı ve bunlara bağlı olarak gelişmiş çok sayıda sözcüksel türevi bulunduğu görülmektedir. Söz konusu sözcük, tarihsel süreç içerisinde yalnızca fiziksel bir renk adını belirtmekle kalmamış; aynı zamanda toplumsal, coğrafi, sembolik ve soyut anlam katmanları da kazanmıştır. Kuzeybatı lehçelerinde ise ET'deki on anlama ek olarak yirmi iki farklı bağlamsal kullanım daha tespit edilmiştir. Böylece *kara* sözcüğünün toplam otuz iki ayrı anlam alanında kullanıldığı belirlenmiştir. Bu anlamların özeti şu şekildedir: (1) siyah renk, (2) silüet, karaltı, (3) büyüklük, hacim (kütle), (4) yerli, sıradan halk, (5) fert, kişi, kendi, (6) cariyeye, hizmetçi, (7) ehli hayvan (büyükbaş vb.), (8) mezar, ölüm, (9) siyah başörtüsü, yas elbisesi veya dolama (yas), (10) yeryüzü, üstünde kar veya ot olmayan çıplak arazi, (11) erken ve geç saatler (karanlık vakit), (12) elbise lekesi, kirlenmek, (13) utanç, arsızlık, yüz karalığı, (14) iftira atmak, (15) yoldaş, destek, (16) evlat, akraba (soy/nesil

hattı), (17) mürekkep, (18) okuma yazma bilme, (19) edebiyat terimi, (20) eski, eskimiş, (21) tecrübe, deneyim, (22) ata evi, kutlu ocak, (23) silah (kara miltık vb.), (24) kötülük, sinsilik, (25) illegal, yanlış iş, (26) kötü yazgı, olumsuz durum, (27) yoğun, fazla, çok, (28) büyük, güçlü ve sağlam, (29) safi, katışıksız, (30) kuzey (coğrafi yön), (31) genelleyici işlev (belirsiz çokluk/topluluk belirteci), (32) ölçü birimi. Söz konusu anlamların tarihsel ve bağlamsal çeşitliliğine ilişkin veriler doğrultusunda sözcüğün anlam bilimsel çözümlemesi ve anlam genişlemesi süreçleri aşağıdaki başlıklarda ele alınacaktır.

1. Siyah Renk Asıl Anlamı

İlk olarak Orhun yazıtlarında (1) “siyah” renk asıl anlamıyla *q(a)ra k[işin]* “kara samuru” (Bilge Kağan/K11), sonrasında Uygurlar döneminde *Altun Yaruk*’da *kara kabunğ öngi teg* (347/16-18) “kara yaban arısı rengi gibi”, *Irk Bitig*’te *altun kanatlıg talım kara kuş men* (8/3) “altın kanatlı yırtıcı (bir) kartalım” satırlarında tür farkı ifade etmek için asıl anlamıyla kullanılmıştır. Günümüz kuzeybatı lehçelerinde ise *kara* sözcüğünün renk asıl anlamıyla, belirtme ve niteleme sıfatı olarak birçok isimle birlikte geniş yelpazede kullanımı mevcuttur: Kaz. *qara şaş*, Tat. *kara saç*, Kırg. *kara çaç*, Başk. *qara ses*, Kum. *qara çaç* “kara saç”; Kaz. *qara köz*, Tat. *kara küz*, Başk. *qara küz*, Kum. *qara göz* “kara göz” (Kazak Adebî Tiliniñ Sözdigi, 2011: 302; Tatarsko-Russkiy Slovar, 2007: 532; Bashkirsko-Russkiy Slovar, 1996: 349; Qazaq Tiliniñ Tüsindirme Sözdigi, 2008: 478). Cümle içi kullanımına örnek olarak Başkurt yazar Bülekov’un *Kilmışäk ve Ğümür Bır Ğinä* romanından lirik bir cümlede sevgili gözü betimlemesinde: *Bitmäs-tükänmäs sır haqlağan tün humağ qara küzzär* “Bitmez tükenmez sırlar saklayan bir gece gibi kara gözler” (Kalkan, 2012: 103). TT’ye “etle tırnak” olarak aktarabileceğimiz samimi dost olma durumunu anlatan Kaz. *közinin ağımen qarasıday* (KETS, 2011: 271) “gözün akı ile karası gibi” ifadesi de benzetme yoluyla samimiyeti ifade eden güzel bir mecaz örneğidir. Siyaha yatkın koyu renklere güncel konuşmada siyah da denir bu sebeple: Kaz. *qara nan*, Tat. *kara ikmek* “siyah ekmek”, Tat. *bır karagina kızıy* (TRS, 2007: 532) “bir esmer kız” gibi ifadelerle rastlanır.

At donlarını ifade etmede kullanım şekilleri oldukça zengindir: Kaz. *qara ala*, Kırg. *kara ala*, Başk. *qara-ala*, Kum. *kara ala*; Kaz. *qara küren*, Kırg. *kara kürön*, Tat. *kara küren*, Başk. *qara küren* (BRS, 1996: 349; Kırgız Tilinin Sözdüğü, 2015: 700). Kullanım seçeneklerinin bu kadar zengin olma sebebi de atçılığın Türk kültüründe yaygın olmasıyla bağlantılıdır. Yakın dönem Kazak epik destanlarından *Kenesarı Destanı*’nda savaş meydanındaki bir askerden bahsederken kullanılması: *Qara ala attı bir Qırğız* “Alaca atlı bir Kırgız” (Özkan, 2023: 87).

Bitki ve hayvan türlerini ayırmada kullanılır: Kaz. *qara burış*, Tat. *kara büriş*, Kırg. *kara murç*, Başk. *qara bürüs* “karabiber”, Kum. *qara kokan* “kara erik”, Tat. *kara yüzim* “kara üzüm”; Kum. *qaraquş*, Başk. *qaraqüş* “Kartal”, Başk. *qara balıq*, Tat. *kara balık*

“kadife balığı” (TRS, 2007: 532; KTTS, 2008: 478; Yudahin, 1985: 345). Bugün Anadolu’da tüketilen “buğday yarması” isimli yiyecek Kıpçak coğrafyasında da tüketilmektedir: Tat. *Kara būday būtkası*, Başk. *qara butqa aşaw* “yağsız lapa aşı veya karabuğday lapası” (Başqurt Tīlīnīñ Akadīmik Hūzliġi, 2012: 237; TRS, 2007: 532).

2. Şahıs ve Yer Adlarında Kara

Şahıs isimlerinde kullanımı özellikle Kumuk lehçesinde yaygındır: *Qaraxan*, *Qaramahammāt* vb. (Gadciaxmedow ve Guseynow, 2004: 97-98). Blagova’nın belirttiği gibi ikili ve çok katmanlı karşıtlıklar, erken dönem Türk antroponiminin anlam yapısının özelliklerini temsil eder. Antroponimler, çoğunlukla karmaşık olanlar, ikili ve bazı durumlarda çok katmanlı anlamsal karşıtlıklar ilkesine göre düzenlenen belirli kümeler hâlinde birleştirilebilir. Aralarında anlamsal karşıtlıkların çoğunlukla renk belirten sıfatlar aracılığıyla yapıldığı bu tür antroponimler kümesi, Kumuk antroponiminde yaygın olarak kullanılmaktadır: *Aqmurza - Qaramurza* “Akbey-Karabey”, *Aqgöz-Gökgöz* “Ak göz-Gök göz” (1998: 183-189). Başkurt boylarında da çokça *kara* ismine rastlanır: *Qara baqa*, *Qarabay*, *Qarabilġaw*, *Qara baltır*; *Qara aymaġı Başqurtū*, “Kara aymaġı Başkurdu”, *Qara aymaġınan sıġıw* “Kara aymaġından çıkma” (BTAS, 2012: 232).

Kononov da hidronimlerdeki ak su ~ *kara* su karşıtlığı renk bildirmekten ziyade suyun niteliğini bildiren bir terminolojik ayırım olarak yorumlanır. Ak su “akarsu, pınar” tarzındaki yer üstü, *kara* su ise toprağın altında toplanan “yer altı suyu” olması gibi değerlere bağlanır (1954: 84-85). *Sravnitel’no-İstoricheskaya Grammatika Tyurkskikh Yazıkov*’da da daha ayrıntılı açıklama ile terimleşmiş *kara* su birlikteliğinin renk ile değil yer/zemin ile ilişkilendirildiği belirtilir. Türk lehçelerinde *kara* su tamlaması “berrak su, kar suyu, eriyik”, “durgun gölet suyu” bazı lehçelerde ise “bataklık suyu, kirli su” gibi nitelik değerleri ile tanımlanır (2001: 592-598). Bu çerçevede düşünüldüğünde sözcüğün renk kategorisinden bağımsız işlevsel nitelikte kullanıldığı çok açık görülür. Nitekim Kıpçak sınırları boyunca *kara* sözcüğüyle kurulan oldukça fazla yer adı, nehir adı, yerleşim yeri adında birçok farklı bağlamda *kara* adına rastlanılmaktadır. Bu isimlerde *kara* sözcüğü: *Karabulak*, *Karasaz*, *Karasu* gibi suyu bol olmayan nehirlerde “yeryüzü, yüzey suyu” anlamında, *Karakudık*, *Karakol* gibi suyu fazla nehir isimlerinde “bol, gür”, *Karacadağ*, *Karadağ* gibi dağ isimlerinde “büyük, ulu” veya “siyah”, *Karakesek* gibi yerleşim yerlerinde, bölgeye yerleşen boyların adından gelen anlamlar taşımaktadır (Ergün, 2019: 13-29).

3. Görsel Algı Temelli Anlamlar

Bozkır gibi uçsuz bucaksız düz bir alanda kalabalığa, uzaktan ya da yüksek bir tepeden bakınca kalabalığın, belirsiz koyu bir kütle gibi algılanmasından doğan, sözcüğün “nicel çokluk” anlamı açık şekilde bütün Kıpçak lehçelerinde kullanılır. Ayrıca bu algısal zemin daha sonraki evrede anlam genişlemesiyle “halk” ve “güç,

sağlamlık" anlamlarına giden anlam genişlemesi hattının başlangıcıdır (SIGTYA, 2001: 592-598). Örnekleri şu şekildedir: Kaz. *qara nöpir* "insan kalabalığı", *qara qol qara köbeytti* (KETS, 2011: 272), Kırg. *orçun kara kol* "büyük ve kalabalık asker grubu", *kaliñ kara* "memleket, halk" (KırgTS, 2015: 700), Başk. *qara yaw* (BTAS, 2012: 282) "kalabalık düşman ordusu", Yudahin şu örneği verir: *Üçünçü salam ayta bar kaliñ kara elime* "Sayısız halkıma üçüncü merhabayı gönder" (1985: 346). Kazak lehçesinden bazı örnekler: Kaz. *Jawdıñ qarası köp körindi* "Düşman sayıca çok görünüyor", *karağa [qarasına] erdi* "bir gruba katılmak, takip etmek", *qara köbeytti* (KETS, 2011: 272) "çoğunluğa ayak uydurmak (elinden gelen bir şey olmayınca)". Başkurt lehçesinde bir kobayırda (epik şiir, destan) Möyten Bey erlere şöyle seslenir: *Qūlaq halıp tıñlağız! İlge qara yaw kile, il-ırzer tapap kile, Uraldı almaq ite, Yayıqtı kişmek ite, İzildı ismek ite* (BTAS, 2012: 282). "Kulak verip dinleyin! Memlekete büyük bir ordu geliyor, ülkelerin erlerini ezip geçerek geliyor. Ural'ı almak istiyor. Yayık'ı kesmek istiyor. İdil'i ezmek istiyor". Bu bağlamda sık kullanılan bir ifade de *kara+orman* tamlamasıdır: Kaz. *qara orman* (KTTS, 2008: 478) Tat. *kara urman* (Tatarça-Rusça Sözlük, 1966: 227) Başk. *qara urman* (BRS, 1996: 349) "ağaçların sık olduğu güneş almayan yoğun orman" ifadesidir. Bir Tatar atasözünde şöyle geçer: *Kişinñ küñli kara urman, küralmıysıñ ni barın* (Muğtasimova ve Struchkova, 2018: 110). "İnsanların gönlü kara orman gibi içi hiç görünmeyen bir yerdir."

3.1. Belirsizlik: Silüet, Karaltı

Yine uzaktaki nesnelere belli belirsiz bir koyuluk veya koyu bir kütle şeklinde algılanmasından doğan (2) "silüet, karaltı" bağlamı da vardır. Kazak yazar Müsirepov'un kaleminden bağlamın bozkır hayatından çizilmiş bir portre ile işlenişi: *Jılqıñ jatqan jerinen jartı köş şıqqan kezde, artımızdan julınday bolıp bir qara körindi*. "Atlar konakladığı yerden yarım göç sökülüp yola çıktığında, arkamızdan ip gibi uzanmış karaltı görüldü." (KETS, 2011: 272). Diğer lehçelerde de benzer kullanımlar mevcuttur: Tat. *Yıraktan bñ kara küriñe* (TRS, 1966: 368), Kırg. *Alıstan bir kara köründü* (Sadıkov, 2021: 81) "Uzaktan bir karaltı, silüet görüldü". Başk. *Tiği üsta bñ qara küriñdi* (Muratova, 2020: 60-63) "Orada, yukarıda bir karaltı belirdi"

3.2. Belirsizlik: Hacim, Kütle

Uzaktaki belirsiz görüntünün büyüklüğünün, varlıkların kütleleriyle orantılı olmasından halk deyişlerinde sözcüğün (3) "büyüklük, hacim" bağlamında kullanıldığını da görürüz: Kırg. *Bulbuldan çeçen bir kuş çok, tırmaktay-ak karası*. (Yudahin, 1985: 345) "Bülbülden daha güzel konuşan kuş yoktur fakat sadece bir tırnak büyüklüğündedir. (küçük ama değerli)", Kaz. *Oqtan jıldam ajal joq, barmaqtaay-aq qarası*. "Büyüklüğü parmak kadar olsa da oktan hızlı ölüm getiren şey yoktur." Bu bağlamın kargışlarda da kullanımı vardır: Kaz. *qarañ batsın ~ qalsın ~ qalğır ~ öşkir* (kargış) "yok olup git, yok olasıca, boyu devrilesice, kuruyasıca" (KETS, 2011: 272). Bu

kargışların duygu yoğunluğu yüksektir ve modern edebiyatta da bazı kullanımları vardır. Äwezov'un *Abay Joli* romanından: *Joğalğır, joq bolğır, joyılğır! Äpket! Äpket, minaw qarañ öşkirdi!* "Defol, yok olasıca, kaybol! Al git! Al git, bu boyu devrilesiceyi!" satırları bunun bir örneğidir. Kazak yazar Omarulı'nın *Qaratereñ* eserinde olduğu gibi her zaman beddua anlamı içermez: Kaz. *Suw betinde señdey soğılısıp jüretin bayağı mol balıqtıñ qarası batqan.* (Qazaq Tiliniñ Tüsindirme Sözdigi, 2014: 335) "Su yüzünde sürü hâlinde yüzen evvelki bol balıklar yok olup gitti."

4. Toplumsal Statü

Siyahın halk tabakasını, beyazın asilleri sembolize etmesi *Kutadgu Bilig*'te şu şekilde işlenmiştir: *Kara kul karası bolur beg ürüñ. Karalı ürüñli adırttı körüñ.* (115/2080) "Siyah kul rengidir, bey beyaz olur ve siyahla beyaz renkleri böyle ayırt edilir." Bu kullanım da başlangıçtaki kitle halinde olma ve çokluk algısına dayanır.

4.1. Sıradan Halk

Sözcüğün en eski kullanımlardan biri olan ET'de *kara+ bodun* ikilemesiyle sıkça geçen (4) "yerli, sıradan halk" anlamıdır. Kuzeybatı lehçelerinde statü işaretleyicisi olarak şu şekilde karşımıza çıkar: Kaz. *qara buqara, qara xalıq*, Kırg. *kara kalık, kara dıykan*, Tat. *kara xalık*, Başk. *qara xalıq, qara mujik*, Kum. *qara xalq* "sıradan halk"; Kırg. *Kara Rus* "Rus köylüsü", *Kara Kırgız*¹ "Kırgız köylüsü" (Yudahin, 1985: 346; KTT, 2008: 479). Günlük kullanımlarda bazı atasözlerinde görülür: Tat. *kara xalık - kara sarık* (Mugtasimova ve Struchkova, 2018: 110), Başk. *kara xalıq - qara hariq* (Başqurt Xalıq İjadı, Meqelder Hem Eytımdır, 2006: 113) "kara halk (dediğin) - kirli koyun"; Tat. *Minim atam kara Tatar, terbiyesiz, exlaksız bir bendedir* (Tatar Tiliniñ Añlatmalı Süzligi, 2017: 119) "Benim babam, kara Tatar, terbiyesiz, ahlaksız bir kişidir." Kumuk yazarı Kerimow da ifadeyi şu şekilde tanımlamıştır: *Qara xalqı gözü açılmağan, qursağı toymağan* "Sıradan halk dediğin derdi bitmeyen karnı doymayandır" (Gadciaxmedow, 2014: 72).

Sosyal statüyü ifade eden bir diğer kadim ifade birimi olan beyaz kemik-siyah kemik tamlaması şu şekilde özetlenebilir: Sıradan insanlara göre beyaz kemiğin temsilcileri: Aşina (Asena, bir Göktürk soyu ve Göktürk Kağanlığının kurucu boyudur) veya Cengiz Han'ın torunları mavi kan olarak kabul edilir. Mavi renk de ilahi olarak kabul edilir. Örneğin eski Kırgızlar aristokrasilerini *kok el* "mavi insanlar, mavi kan" olarak adlandırırken, sıradan insanları *kara budun* olarak adlandırılıyordu (Golikova, 2014: 279). Bu ifadenin diğer lehçelerdeki karşılıkları şu şekilde kayıtlanmıştır: Kaz. *qarasüyek-aqsüyek*, Kum. *qarasüyek* "tanınmayan, sıradan kişi" (KETS, 2011: 290; Gadciaxmedow, 2014: 72).

¹ Bayraktar, *kara* sözcüğünün bu tür kullanımlarda zayıf ihtimalle de olsa "gerçek, asıl" anlamında olabileceğine işaret etmektedir (2011: 122).

4.2. Sıradan Bir Kişi

Kara renk birimi “genel halk kitlesi” anlamının yanında (5) “fert, kişi, kendi, sıradan, halktan bir kişi, eğitimsiz” bağlamında da kullanılır. *Dede Korkut Kitabı*’daki *kara başum sana kurban olsun* (Vat.77b/9) gibi birçok tarihî metinde kullanımı vardır. Kazak Türkçesinde ise *Qız Jibek Destanı*’ndan bir satırda şu şekilde kayıtlıdır: *Ölkeniñ körki tal bolar, özenniñ körki jar bolar, jigittiñ körki mal bolar. Malıñ bolsa, qarağım, qara basıñ xan bolar.* “Elin süsü ağaçtır, suyun süsü çağlayandır, erin süsü maldır. Malın varsa, canım oğlum, kara başın bile han olur.” (Qız Zibek, 2003: 93). Ayrıca Kaz. *er qara boldı* “yetişkin erkekler safına katıldı” ifadesi de dikkat çekicidir (KETS, 2011: 271). Kırgız *Er Tabıldı Destanı*’nda da bu bağlam açıktır: *Kara başım al dedi.* (KırgTS, 2015: 700-702) “Şu karabaşımı (canımı) al dedi.” Başkurt lehçesinde ise şu iki kullanım “kendi” bağlamına güzel örnekler teşkil eder: (*qara*) *qarğışıñ qara başına* (BXİ, 2006: 425) “bedduan kendi başına (dönsün)”, *qara başım türüp qaldım* (BTAS, 2012: 234) “bir başıma kaldım”. Kumuk yazar Qurbanov’un kaleminden bağlamın farklı işlenmiş bir örneği şu şekilde: *Ğasan, ullu imam men ne bileyim. Men qara adamman.* “Hasan, büyük imam. Ben ne bileyim? Ben sıradan, bilgisiz bir adamım” (Sadıkowa, 2014: 200-201). Ayrıca Kumuk edebî dilinde ve deyimlerinde *karabaş* (6) “cariye, hizmetçi” kullanımı sıkça görülür: *Atañ-anañ qart busa da, satıp qarawaş alma* “Anan atan ihtiyar olup kalsa da onları atıp yerine hizmetçi alma” (Gadciaxmedow, 2015: 50). Kırgız lehçesinde yaygın olmasa da örnekleri vardır: *Toğuz kara kul, toğuz kara küñ menen mal başınan miñden miñden bayge berilgen.* (Sadıkov, 2021: 82) “Dokuz köle, dokuz cariye ve binlerce baş sığır ödülü olan at yarışları düzenlenirdi.” Sadıkowa ve Abdullayewa’da Kumuk lehçesi sözlüklerinde kayıtlı olmayan “mahkûm, tutuklu” anlamında bir örnek de mevcuttur: *Eşik alda tam tüp bulan tizilgen şancallarda qara xalq yerleşgen* “Mahkumlar kapının önündeki duvar boyunca uzanan sandalyelerde oturuyorlar” (2014: 167). Tek örnekle sınırlı olan bu kullanım tartışmalı görüldüğü için bağlam listesine eklenmemiştir.

5. Sosyo-ekonomik Leksikalleşme

Gabain (2000: 278)’de verilen *kara* (7) “ehli hayvan” anlamı kuzeybatı lehçelerinde sözcük birlikteliği olarak Tat. *kara mal* (Tatarça Rusça Fraziyologik Sözlük, 2001: 126), Başk. *qara mal* (BTAS, 2012: 259) “büyükbaş hayvan” şeklinde sıklıkla kullanılır. Yudahin’de bu bağlam dâhilinde şu cümle kayıtlıdır: *Kalıñ berip, kara çaçıp alğan katını* (1985: 346) “Onun, uğrunda başlık paraları verip, atlar, inekler dağıtıp aldığı karısı”. *Manas Destanı*’ndaki *Kara mal, altın, kümüskö, Kalktın bası adastı* “Büyükbaş hayvan, altın, gümüşe. Milletın başı döndü.” Joldıbayulı’nın şu satırlarında da bağlam çok açıktır: Kaz. *Segiz ayday tınbastan boran soğıp, qara qoymay qazaqtıñ malın qırdı* (Ädebiyet Teoriyyası, 2002: 170). “Sekiz aydır kesilmeyen boran, geriye at, sığır bırakmayıp Kazakların mallarına kıydı.” Diğer lehçelerden benzer örnekler: Başk. *Qara maldan başqa malım yuq.* “Büyükbaş hayvandan başka hayvanım

yok”, *Azbarında qarahu tup-tulu* (BTAS, 2012: 231-259) “Ahır büyükbaş hayvanlarla dolu”. Kum. *Çal içine bir çalmanıp qaracaq qaban qatış, qara siyrek mal da bar* “Çalılıkların içine girip (gizlenip) bakarsan, araya karışmış yaban domuzları ve seyrek de olsa büyükbaş hayvanlar da var” (Yırçı Kazak, 2008: 144).

6. Ölüm ve Matem Ritüeli

ET döneminden bu yana toprak, *kara* olarak nitelendirilmiş ve (8) “mezar, ölüm” temalarıyla ilişkilendirilmiştir: Başk. *qara ğürge inñw* (BTAS, 2012: 230), Kum. *qara yerge girmek* “toprağa (mezara) girmek, ölmek”, *qara bayram* “ölüm yıldönümü” (Gadciaxmedow, 2014: 116-117), Kaz. *qara oba* “büyük mezar taşı; yatır, kabir” (Qazaq Sözdigi, 2013: 757), *qara jerdiñ qoynuna kirdi*. “kara toprağın koynuna girdi”. Bu bağlamdaki kullanımın Kazak yazar Äzirbayev’in kaleminden bir örtmece örneği: Kaz. *Adamğa az jas emes jüz jil degen. Qoynuna qarajerdiñ kim kirmegen?* (KETS, 2011: 282) “İnsanoğlu için az değil yüz yıl. Kara toprağın koynuna kimler girmedi?” Benzer bir örnek Yırçı Kazak’ın (2008: 250) satırlarında: Kum. *Altınlı taxdan ayrılıp, qara yerge kimler girip yatmağan?* “Altınlı tahttan ayrılıp kara yere kimler girip yatmamış”.

Siyaha bürünme veya diğer adıyla karalar bağlama Türklerde yas tutma geleneğinin bedene yansımış ifadeleri olarak benimsenmiştir. Düşünce ve duygunun somut bir ifadesi olarak beden kullanıldığı eski bir gelenektir. DK boylarında yas ve matem sembolü olarak genellikle “ak çıkarıp kara giymek” (Vat. 74b.4) ifadelerine yer verildiği görülmektedir. Kuzeybatı lehçelerinde de *kara* renk birimi bağlanıldığında “yas tutma” anlamında olan (9) “siyah başörtüsü, elbise veya dolama” anlamında kalıplaşmış olarak kullanılır: Kaz. *qara kıyyu, qara jamıluw, qara saldı* (KETS, 2011: 286-293), Tat. *kara kiyñü* (TRS, 1966: 227) Kum. *qaralar giymek* (Gadciaxmedow, 2014: 120), Kırg. *kara kiy-, kara tut-*, (KırgTS, 2015: 700), “yas tutmak, karalar bağlamak” (lfz. kara giymek) ifadeleri kullanılır. Kargışlarda da sık geçen bir ifadedir: Kaz. *qaraña jayılsın, qara baylanğır* (KETS, 2011: 278-292) “karalar bağlayın, sahipsiz kalın”. Kazak yazar Nurpeyisov’un Türkçeye *Kan ve Ter* olarak aktarılan *Sergeldeñ* isimli romanından: *Bilayğı, beybit kezde bir adam äldeqalay ajalı jetip ölse de, bütkil awıl bop jılap, qatındar basıman qarasın almay bir jil boyına joqtaytını qayda?* “Barış zamanında bir adam beklenmedik şekilde ölse bütün köy bir olup ağlayıp da kadınların başından karasını bir yıl çıkarmayıp yas tuttuğu (bu âdetin yaşandığı) günler nerede?”, Kumuk yazar Yahyaew’den: *Mağa uzaq zaman yaslar etip, qaralar giyip turmağız. “Öldüğümde benim için uzun zaman yas edip karalar bağlamayınız.”* (Gadciaxmedow, 2014: 120) satırlarını bu bağlama örnek gösterebiliriz. Başkurt Lehçesinde bir ağıtta ölüm haberini bildirmek amacıyla bir sırığa *qara yawlıq* “kara yazma” asılmasından bahsedilmesi yasın görünür bir işareti olarak karşımıza çıkar (Dewleken İnyıları, 2008: 261). Kırgız lehçesinde ise yas durumlarında siyah giyinme geleneğini betimleyen örneklerinden biri *Manas Destanı*’ndaki şu satırlarda yaşamaktadır (Manas, 2018: 70):

<i>Kara kiyip oturup,</i>	“Karalar bağlayıp
<i>Karadan kımkap camınıp</i>	Kara dokumalara bürünüp
<i>Kark altından güldögön</i>	Saf altınla desenlenmiş
<i>Karadan cooluk salınıp</i>	Kara başörtüleri sarın”

Geleneğinin belirlediği değerlerin sosyal hayattaki bir diğer tezahürü olarak Kazak Türklerinde *qaralı üy* “yas evi” ve *qara tigütw* geleneği vardır. Bu gelenek: yemek ikram etmek veya dua etmesi için insanlara haber vermek amacıyla ölen birinin yaşına göre ak, kara, kıvılcımlı renkli tuğlardan birini mızrağa bağlayıp, çadırın orta kısmından çevrelenerek çadırı sağlamlaştırırda kullanılan ipe sağ tarafa denk gelecek şekilde kısıtılmasıdır (KTTS, 2014: 335). Bu gelenek Kırgızlarda da *kara aş* “ölüm günü ikram edilen yemek” (KırgTS, 2015: 700) ismiyle bilinir. *Manas*’ta güzel bir örneği kayıtlıdır: *Kayran atam öldü dep, kaygılanıp bakırıp, kalayıktın baarisin kara aşına çakırıp* (Karalaev, 1986: 6). “Kayran atam öldü diye, üzüntü içinde haykırdı ve tüm insanları kara aşına davet etti.”

7. Doğa, Yer Yüzeyi ve Çevresel Betimleme

Kara sözcüğü (10) “yeryüzü, üstünde kar veya ot olmayan çıplak arazi” gibi bir dizi bağlamda kullanılır: Başk. *yaz emme, mal ayağı qarağa tıyzi* (BTAS, 2012: 231) “yaz geldi, malların ayağı (karsız) toprağa değdi”, Kaz. *Pişen mol, jer qara, mal semiz, küyli.* (Tayşiqov) (KETS, 2011: 276) “Saman bol, yer karsız, hayvanlar yağlı, besili.” Kırg. *kara tartıp...* “Karla kaplı olmayan bir yer arayıp...”, *bıyıl kara cıl boldu.* “Bu yıl karsız geçti.” (Meskhidze, 2006: 119), Kum. *Qara yerni qarğamağa hal da yoq.* “Kara yeri lanetlemeye bile hâl yok.” (YK, 2008: 210/7).

Temel ışıksızlık motifinin *karanlık* ve *kara* ile bağdaştırılmasından, ışığın çok az olduğu (11) “sabahın erken saatleri” veya karanlığın çok yoğun olduğu “gecenin ilerleyen saatleri” bağlamında şu kullanımlar mevcuttur: Tat. *kara tanda* (TRFS, 2001: 125), Başk. *qara tanda* (BTAS, 2012: 223) “sabah erkenden, gün doğumuna yakın”. Bu kullanımın genişleyerek mevsimler için kullanılan biçimi Kumuk atasözünde şu şekilde geçer: *Qara yazbaşda qara qarğağa da suw tüşmes* “ilkbaharın başında (kurağında) kara karga da susuz kalır” (Gadciaxmedow, 2015: 171) ve Başkurt lehçesinde günlük bir ifade de: *qara yazzan qara küzge tiklīm* “ilkbaharın ilk zamanlarından sonbahar sonuna kadar”. Yılın dönemleri gibi insan ömrünün dönemlerini ifade eden örneklerde vardır: Başk. *qara yeş* “genç yaş” (BTAS, 2012: 228).

8. Kir, İtibar ve Damgalama Hattı (Somuttan Soyuta)

İlk olarak *Divānu Lügâti’t- Türk’te* gördüğümüz *tönka kara yukuldı* “elbiseye leke bulaştı” (1: 486) örneğindeki (12) “elbise lekesi, kirlenmek” anlamının karşılığının Tatar lehçesindeki bir örneği: *Üs-başıñ kara, eyde yumıp al, su cıltım* (TTAS, 2017: 118)

“Üstün başın batmış, evde banyonu yap, su ısıttım” ve Başkurt atasözünde: *Qazan qarahu kitır, küñil qarahu kitmeş* “Kazanın karası (kiri) gider gönlün karası (lekesi) gitmez” (BXİ, 2006: 314). Bu anlamının genişlemesi ile KB *Yüzüñni karartma maña.* (41/639) “Küskün olma bana.” veya DK *Hakluya hakkı dege, haksuza yüzi karalığı dege* (Wat.80a/7) örneklerinde gördüğümüz (13) “utanç, arsızlık, yüz karalığı” bağlamının karşılıkları da şu şekildedir: Kaz. *jüziqara, qara bet, qara jüz* “rezil, arsız, utanmaz kişi”, (KETS, 2011: 274-284), Kırg. *cüzü kara, kara bet* “arsız” (KırgTS, 2015: 701), Başk. *biti qara, yüzü qara* (BRS, 1996: 349), Tat. *yüzü kara bulğırı, yüzü kara* (TRS, 1966: 227) “yüzü kara, utanmaz”, Kum. *qara at* “kötü isim” (Gadciaxmedow, 2014: 116-117). Kaz. *jüzine qara saldırdı ~ japtı* (KETS, 2011: 276), Tat. *yözge kara yagu* (TRS, 1966: 227) “utanç içinde olmak, utanılacak iş yapmak”; Kaz. *Öziñizdiñ jubayıñız basqarıp otırğan bükil uwezdiñ betine qara tañba basılıptı* (KETS, 2011: 276). “Sizin eşiniz yöneticiliğini yaptığı bütün bu kasabanın yüzüne kara leke çalındı.” (lfz. kara damga basıldı), Tat. *Beyliğıñ men yüzüne yaman qara yaqmaşırñ.* “Beyliğin ve kendi yüzüne kara leke yakmazsın” (Öztürk, 2001: 50). Tat. *Allahtan, min bñ çara kılym hem aldanraq höcüm itip, bu yözü qaradan üç aluv işine kırışiyim.* “Allah’tan, ben bir çözüm bulayım ve daha önceden saldırarak bu yüzü karadan intikam alma işine başlayayım” (Kuvvetli, 2021: 295). Halk deyişlerine yansması şu kullanımlarda görülür: Kaz. *qara kelsin* (kargış): “alnına kara leke sürülsün” (Qazaq Tiliniñ Aymaqtıq Sözdigi, 2005: 388), Tat. *yözü kara bulğırı* “yüzü kara olasıca” (TRS, 1966), Kum. *Üzüñ qara bolsun* “Sana lanetler olsun”, Kum. *Qara bolup gelgir sen meni aldım* “Utanç içinde çıkasın karşıma” (Gadciaxmedow, 2014: 116-117). Bazı örneklerde ise Kırg. *Byeti kara şum kempir bizge calaa capkanıñ.* “Arsız ihtiyar kadın bize iftira attı.” (KırgTS, 2015: 701). Tat. *bitke kara yağı* (14) “iftira atmak, birini kötü göstermek” (Xekimcanüw, 2022: 590) anlamında kayıtlıdır.

9. Sosyal Bağlar (Akrabalık, Yoldaşlık)

Sözcüğün Kazak ve Kırgız lehçelerinde (15) “yoldaş, destek” anlamı da görülür. Kazak *Qambar Batır Destanı*’nda: *Aldı-artıñda qara joq* “Yanında yakınında hiç kimsesi yok”, *Manas Destanı*’nda: *Canımda bolğon karam cok.* “Yanımda olacak desteğim yok.” Bu iki benzer cümleden anlaşıldığı gibi kahramanlar yalnızlıklarından bahsederken *kara* sözcüğünü kullanmıştır. Bağlamın açık şekilde görüldüğü diğer bazı örnekler: Kazak yazar Ğabdullin’in *Ömir Küyi* eserinde *kara* sözcüğünün, bireyin hayattaki manevi dayanağını ve sosyal desteğini ifade edecek şekilde kullanıldığı görülmektedir. Bu bağlamda sözcük, fiziksel bir nitelemenin ötesine geçerek “arkasızlık” veya “yalnızlık” kavramlarının zıttı olan bir “güven” sembolüne dönüşmüştür: *Özim qara körüp, pana tutqan ağıyım Qaltöre menen eki-aq jas ülken bolatın.* “Kendime destek olarak görüp sığındığım abim Qaltöre benden sadece iki yaş büyüktür.” veya Duwlatov’un kaleminden bir satırda benzer bağlam görülmektedir: *Aqıl öziñiz tabıñız, bizdiki artıñızdan qara bolıp ere berüw ğoy* (KETS, 2011: 271). “Akıl bulması gereken sizsiniz, bizimki zaten ardınızda, sizi takip etmekte.” Kırgız

lehçesinde benzer örnekleri Yudahin bir halk deyişi üzerinden verir: *Ezelden erkek bala çok, senden başka kara çok*. “Bundan önce hiç oğullarım olmadı (bu nedenle) senden başka desteğim yok.” “Umut” bağlamında farklı bir cümle: *Kara kılıp oturğan calğız uulum* (Sadikov, 2021: 81). “Umutlarımı bağladığım biricik oğlum.” Çoğunlukla tarihî metinlerde bazen de modern eserlerde (16) “evlat, akraba” bağlamında da kullanılmaktadır: Kaz. *qara qalmadı* “nesli tükendi, soyu kurudu”, *artınan ~ soñınan ~ izine qara ermegen* “çocuksuz, eşi olmayan, akrabasız hiç kimsesi olmayan” (Yudahin, 1985: 345; KETS, 2011: 272-273).

10. Yazı Kültürü ve Bilgi Alanı

KB’de görülen *Kalemde kara tamsa altın kelir* (2715) “Kalemde mürekkep damlarsa, altın gelir” cümlesindeki ve *Codex Cumanicus*’daki *chara [kara]* “mürekkep” (41A/13) maddesinin Kıpçak lehçelerinde “is, kurum” gibi baskın derecede siyah renkteki nesnelere ile metonimik genişleme (ad aktarması) yoluyla (17) “mürekkep” anlamına genişlediği görülür: Tat. *kara tabı* “mürekkep lekesi”, *kara savıtı* “mürekkep hokkası” (TRS, 2007: 532), Başk. *zeñger qara* (BRS, 1996: 349) “mavi mürekkep”. Bu kullanımdan doğan (18) “okuma yazma bilme” bağlamı da vardır: Kaz. *aq-qaranı ayırdı* “okuma yazma bilen” *aq-qaranı tanımas* “okuma yazma bilmez” (KETS, 2011: 273) Kırg. *Kara taanıbağan adam*. “Okuma yazma bilmeyen insan” (KırgTS, 2015: 700), Başk. *qara tanıw* “okuma yazma bilmek” (BTAS, 2012: 231). Başkurt lehçesinde bir metinden örneği: *Yazıw birlä häsrättär baştin kitmäş, yazıp böthän qağız ilä qara yitmäş* “Yazı ile hasretler baştan gitmez, yazıp bitirirsen, kâğıt ile mürekkep yetmez” (Pektaş, 2008: 128). *Kara* sözcüğünün “kadim, derin, sade söz, sanatsız” anlamında (19) “edebiyat terimi” olarak kullanımı da mevcuttur: Tat. *kara süz* (TRFS, 2001: 126) “halk deyişi, ata sözü”, Kaz. *kara söz, qara ölen* “derin anlamlı söz” Kırg. *kara söz* “düz yazı”, Kaz. *qara til* “güzel konuşan” (KETS, 2011: 299), Kırg. *kara caak* “iyi konuşan” (KırgTS, 2015: 702). *Manas Destanı*’nda şöyle bir kullanım vardır: *Kara caak Er Ürbü, Kandın ceeni Cügörü*. “Hatip Er Ürbü, Han Cügörü’nün yeğeni.”

11. Geleneksel Bellek ve Kültürel Süretilik

Nesnenin kararması: geleneksel bellekte eskilik ile bağdaştırılır. Anadolu ağızlarında da görülen *kara* sözcüğünün (20) “eski, eskimiş, alışılmış” bağlamı Kıpçak coğrafyasında birkaç şekilde kullanılır. Bazı birlikteliklerde (21) “tecrübe, deneyim” bağlamında olumlu anlamdayken bazı birlikteliklerde “eskimiş köhne, demode” bağlamında görülür: Başk. *qara aqıl* “tecrübe”, *qara aqılğa tayanıw*. “tecrübeye dayanmak” (BTAS, 2012: 233), Bazı atasözleri ve deyişlerde anlam belirgin bir şekilde görülür: Başk. *Qarttar qara aqılğa bay, yeşter yañı aqılğa bay*. (BXI, 2006: 463) “Yaşlılarda tecrübe çok, gençlerde toyluk çok.”; Tat. *Kara akılım bilen gñe uylağanda...* (TRS, 1966: 227) “Cahil aklımla düşündüğümde...”, Tat. *Kara isep (akıl) bilen gñe de munda illi kapçık bñday bulır* (TTAS, 2017: 119) “Üstün körü hesapla buradan sadece elli torba buğday

çıklar.”, Başk. *qara işep* “basit, üstün körü hesap, adi sayım” (BTAS, 2012: 247). Tatar lehçesinde: *kara im* (lfz. kara tedavi) “halk tıbbı”, *kara işanu* “batıl inanış” (İsenbet, 1989: 350-355). Kazak lehçesine ise, *qara şańıraq* (22) “ata evi, kutlu ocak” ve *qara qonus* “vatan” bağlamında özel bir kullanım söz konusudur.² Bu kullanımın örneği Kazak bozkırlarında trajedi olarak kabul edilen Kazak, Nogay yurt değiştirmesi olayından bahseden bir anlatıda şöyle geçer: *Qazaq-Noğay ayırıldı, Qazaq sırtqa qayırıldı. Qara Qıpşaq Qobilandı, Qara ornınan ayırıldı. “Kazak Nogay ayrıldı, Kazaklar otlakların ötesine yöneldi. Kara Kıpçak Kobılandı, Ata topraklarından ayrıldı.”* (KTAS, 2005: 397; Kazak Etnografyası, 2011: 92). Bu satırlar boy sistemine göre nüfusun artması ve otlakların yetmemesi sebebiyle, birlikte yaşayan komşuların başka bir yere göç etmesi merasimi olan ayrılış kazan âdetini konu almaktadır.

Kara renk biriminin (23) silah sözcüğüyle de bazı yaygın kombinasyonları olduğu görülür: Kaz. *qara multıq* (KTAS, 2005: 391), Başk. *qara multıq* (BTAS, 2012: 260), Kırg. *kara baraş*, *kara ooz*, *kara multık*, “fitilli tüfek, eski tip silah”. Burada kastedilen savaş için yerli güce sahip olmayan avcılık için uygun olan ilkel tüfeklerdir (Hedin ve Bergman, 1944: 90). Cümle içinde bazı kullanımları da bu tarife işaret eder: Kırg. *Karanın oğu kakpağan* (Sadıkov, 2021: 82) “Tüfeğin mermisi delemmez”, *kara oozu bar* (KırgTS, 2015: 704) “kara ağız (eski tip) tüfeği var”, Başk. *Qara multıqtan atıw* “Kara tüfekle ateş etmek” (BTAS, 2012: 260).

12. Olumsuz Değerleme ve Norm Sapması

Kara veya *karanlık* sıfatının (24) “kötülük, sinsilik” ve (25) “illegal, yanlış iş” bağlamı evrenseldir. Bu gibi durumları ifade etmek için *kara* renk birimiyle kurulu şu yapılar kullanılır: Kaz. *qara köñil*³ “sahtekâr”, *qara niyet* “kötü niyet” (KETS, 2011: 286), Kırg. *kara coo* “sinsi düşman”, *kara sana* “iftira”, *kara köñül* “sahtekâr”, *kara saat* “kötü niyetli”, *kara cürök* “acımasız” (KırgTS, 2015: 700), Başk. *qara asıw* “kara kötülük” *qara yŷrek* “katı kalpli” *qara qŷtqŷ* “kötü niyet, kışkırtma” *qara niyet* “kötü niyet” *qara uy* “kötü düşünceler” *qara ĩslĭ* “kötü niyetli” *qara bawır* “hain” (BTAS, 2012: 299), Tat. *kara yöreklĭ* “kötü niyetli”, *kara ĩçlĭ* “kötü niyetli, düşünceli” (TRS, 2007: 532), Kum. *qara ŷreklı adam* “kötü niyetli insan” (Gadciaxmedow, 2014: 120). Kırgız lehçesinde *Er Töştük Destanı*’nda niyetinin iyi olmadığı sonradan anlaşılan biri için şu satırlar kullanılır: *Kara saat jan eken* (KırgTS, 2015: 705) “Kötü niyetli biriymiş”, Yudahin (1985: 96)’de ise: *Elime kara sanağan, elimge meni baalagan. “Yurdum hakkında kötü düşünen benim ölmemi amaçlar.”* örneği geçer. Bu olumsuz nitelendirme değeri Tatar lehçesinde bir İncil çevirisinde şu ifadede yer alır: *Çönki anlarnıñ küñillerĭ kara bulğan için ikmekler ilen kılğan moğcızanıñ teğlimini bilmegen idiler* “Çünkü onların gönülleri

² Fars. *siyahbâd* ~ Orta Türkçe *kara ev* “yurt” (İbnü M. 37); Tr. *kara oŷ* “çadır-araba” ~ Fars. *siyahçador* “İran göçbelerinin kara çadırı” daha fazla örnek için bk. (Levitskaya, 1997: 287).

³ Bazı örneklerde “dertli, kederli” anlamında da kullanılmaktadır. Örn; *Qara köñili moyansın. Jılasın, közden jas aqsın* (Abay, Tol. jıyn.) (KETS, 2011: 286).

kara olduğu için ekmekler ile yapılan mucizenin öğretisini de anlamamışlardı” (Öztürk, 2019: 99). Aynı anlamsal değerın Kazak şiirindeki yansıması Abay’da da görülür: *Köñilinde qara joq, aq niyetpen, Tım jaqsı dos boluwğa iñğaylastı* (İbragim, 2008: 353). “Gönlünde art niyet yok (lfz. karalık yok), iyi niyetle, sadece iyi dost olmak istegindeydi.” Kumuk lehçesinde ise bir atasözünden örnek: *Uyalağan gişini yüregi qara bolmas* (Gadciaxmedow, 2015: 279). “Utanmayı bilenin içinde kötülük olmaz.” Bazı atasözlerinde açıkça görüleceği gibi, dil konuşurlarının zihninde *kara* renk biriminin kötülükle bağdaşımı o derece yoğundur ki fiziksel görüntü bile bu renkte algılanır: Başk. *Tışı qara, tışınan yaman ĩsı qara*. (BXİ, 2006: 378) “Dışı kötü, içi dışından da kötü.” (lfz. dışı kara içi dışından da kara) Mitolojik yazınlarda da sıklıkla kötü güçlerle bağlantılı kullanılır: Kaz. *qara albastı* (KETS, 2011: 277), Tat. *kara küçler* “kötü ruhlar” (TRS, 2007: 532), Başk. *qara küs* (mit.) “karanlık kuvvet”, *qara kitap* “fal kitabı”, *qara kitapsı* “büyücü” (BTAS, 2012: 250). Kaz. *Kara bastıbnı seni?* “Kötü ruhlar mı sardı seni” (nerede kaldın?), *kara baskır!*, *kara bas!* “kötü ruhlar sarsın, talihsizlik yapışsın yakana” (KS, 2013: 755). Yine eski bir inanca dayalı olarak: Tat. *Aradan kara meçı çıktı ~ üttı* (İsenbet, 1989: 83), Kum. *Arasından qara mişik ötgen*. “Aradan kara kedi geçti, araya fitne girdi.” (Gadciaxmedow, 2014: 26) sözleri de halk arasında yaygındır.

“Doğru-yanlış, legal-illegal” kutupları, genellikle ak-kara zıtlığı içinde işlenmektedir: Kırg. *Ak karasın tekşerip, ~ acıratuu~ taanıgan*, Kaz. *Aq, qaranı tanıdı~ayırđı*⁴, Tat. *Aknı karanı tanu*. “Doğruyu yanlış ayırt etmek.”; Başk. *Aqtı-qaranan ayırmaw*, Kum. *Qara nı aqdan ayırıp bolmay* “Doğruyu yanlıştan ayıramamak”; Kaz. *Aqtı qara dew*, Kum. *Aqğa qara demek* “Doğruyu saklamak, doğruya yanlış demek.” Kazak yazar Şahanov’un satırları bu bağlamın kusursuz işlenmiş bir örneğidir: *Ayırğanşa aqtan bölip qaranı, talay özen tasıp öter, bälkim, talay ğasır öter, dep, Qayırxan jasqa tolıp janarı* “Aktan karayı bölüp ayırınca kadar nice nehir taşıp çekilir kim bilir kaç asır geçer deyip Qayırhan, gözyaşları içinde kaldı” (KETS, 2011: 275; Yudahin, 1985: 346; TRS, 2007: 63; Gadciaxmedow, 2014: 18-19). Abay da şöyle bir yorumda bulunmuştur: Kaz. *İnsapsızğa ne kerek istiñ aq pen qarası*. “İnsafsıza lazım değil, İşin düzgün veya eğri gitmesi” (İbragim, 2008: 353). Yudahin (1985: 346)’da: *Ak cerden kara boldu* “Suçsuz yere suçlu çıktı”, *İşi akpı, karabı tekşerbegen* “Bu işi doğru mu yanlış mı çözemedi.”, *Karası betke tartıldı*. “Suçlu olduğu yüzünden belli” örnekleri kayıtlıdır. Tatar lehçesinde ise bir özlü söz örneği: *İşı kara bulmağannıñ karañğıda işı yuk*. (Mugtasimova ve Struchkova 2018: 110) “Yapacağı iş karanlık olmayanın karanlıkta işi yok”. İkili karşıtlık sistemi, atasözlerinde kişiye, yardımseverliği, iyilik yapmayı, adil olmayı; kötülük, yalan, vb. olumsuzluklardan kaçmayı ilahi adalete güvenmeyi telkin eden etkili bir anlatım yöntemi oluşturmaktadır. Örneğın, kötü kişilerle arkadaş olmamak gerektiğini anlatan bir Başkurt atasözü: *Qazanğa yaqın barhañ, qarahu yüğür, yamanğa yaqın barhañ*,

⁴ Bağlama göre “okuma yazma bilmek” anlamında da kullanılmaktadır.

belehī yūğūr. (BTAS, 2012: 228-229) “Kazana yakın geçersen karası bulaşır, kötünün yanında olursan belası bulaşır.” Benzer şekilde sonunda kötünün cezasını çekeceğine ilahi adaletin şaşmayacağına dair atasözleri: Kaz. *Aqqa qara joq, qarağa şara joq* (Malıkova, 2020: 98), Başk. *Aqta qara yuq, qarağa sara yuq*. (BXİ, 2006: 445) “Suçsuzu hak korur, suçluya yapacak yok cezasına katlanır”, Tat. *akka kara tüşse yuğalmıy* “doğru karalamakla ortadan kalkmaz” (lfz. akın üstüne siyah düşse de kaybolmaz) (Mugtasimova ve Struchkova 2018: 110), Kırg. *Akka kara iştese, özü köröt zalaldı*. “İyiye kötülükle karşılık verirse, kendisi acı çekecektir” (Yudahin, 1985: 345).

Siyah renk birimi (26) “kötü yazgı, olumsuz durum” gibi nitelikte kötü unsurlara işaret etmektedir. Aynı zamanda bu renk birimi mutsuzluk, endişe, talihsizlik gibi durumları belirgin hâle getirilmekte ve duygu değeri yükseltilmektedir: AY’de *kara nomlar* (304-305/21-24) “kötü öğretiler (dharmalar)”; Kaz. *qara xabar*, Tat. *kara xeber* “kötü haber”; Kırg. *karan kün*, Kum. *qara günler*, Tat. *qara künden* “kötü günler (lfz. kara günler)”, *kara künge cıynaw* “kötü günler için biriktirmek”; Tat. *kara yazmış* “kötü kader”, Kum. *qara qadar* “kötü kader” (Daibowa, 1981: 28-30; Qumuqça-Orusça Sözlük, 2011: 167; TRS, 2007: 532; KETS, 2011: 293; BTAS, 2012: 229; Yudahin, 1985: 339). Bu olumsuz anlam değeri kötü durumlar karşısında kullanılan bazı günlük ifade kalıplarında da görülür: Kırg. *Basına karan kün tüsüü* “Başına kötü bir olay geldi” (Yudahin, 1985: 339), Kaz. *Basına qara saldı* “Başına kötü iş geldi, ah çekti” (KETS, 2011: 275). Günlük ifadelerin yanında birçok özlü sözde de aynı bağlamı görebiliriz: Kum. *Qara xabarnı qanatları geñ bola*. (Gadciaxmedow, 2014: 120) “Kötü haberin kanatları geniştir.”, Kum. *Cahillik yazbaş, qartlıq qara gün*. “Gençlik bahar, ihtiyarlık kara gün.” (Pekacar, 2006: 94), Başk. *Qara künde duş bulmaş*. (BXİ, 2006: 481) “Kara günde dost olmaz.”, Kaz. *Awzınan aq ıyt kirip, qara ıyt şığuw*. “Ağır konuşmak, kötü konuşmak.” (KETS, 2011: 275), Kırg. *Algan eri caraşsa kara katın ak bolot* “Mutsuz bir kadın, kocası iyi biri olursa mutlu olur.” (Diykanbay ve Ilgisheva, 2023: 291), Tat. *Kara bexit bir yar bulsa, sarılıp yatır* “kara baht bir sevgili olsa bana sarılıp yatar” (TTAS, 2017: 119-120). Edebî eserlerde de mutlaka kullanılır. Örneğin, *Kelile ve Dimne*’nin Tatar versiyonundan bir cümle: *Bayağı ambarın iyese birkön mondıy qara könge saklanğan iğnin alırğa dip ambarğa kirdi*. “Deminki ambarın sahibi zor zamanlara (lfz. kara günlere) saklanmış ekinleri almak için ambara girdi.” (Kuvvetli, 2021: 261).

13. İşlevsel Kullanımlar

İşlevsel Kullanımlar başlığı altında ele alınan örnekler *kara* biriminin kalıplaşmış birlikteliklerde anlamı yoğunlaştıran, nitelik belirginleştiren, yön ve zaman gibi kavramsal alanları işaretleyen ve genelleyici/topluluk bildirimini yapan bir unsur olarak işlediğini göstermektedir. Söz konusu işlevsel çeşitlilik, aşağıda yoğunlaştırıcı, yokluk bildirme, coğrafi yön işaretleme ve genelleyici kullanım başlıkları altında sırasıyla ele alınacaktır.

13.1. Yoğunlaştırıcı İşlev

Kara, kızıl ve kök renk birimleri genel Türkçede yoğunlaştırıcı (intensifier) işlevde kullanılmaktadır (Tatarintsev, 1987: 160-165). Örneğin Çağatayca bir divanda geçen: *her tügi sayu bir kara kaygu* “her tüyü bir(er) kara kaygı(dır)” (Eckmann, 1966: 124) veya Eski Oğuzca DK’da; *Kara kaygular başına üşmiş* (Vat.87a/2) cümlelerindeki duygu yoğunluğu ifadesi, Kumuk şair Qonaqbiyew’in kaleminde: *Qara qayğımı, onu kim bile*. “Derin kaygımı kim bilebilir.” ve Yırçı Kazak’ın mısralarında: *Qara qayğı yavğanda qayğısı artdı, dert qopdu*. “Kara kaygı yağdığına kaygısı arttı, dert koptu.” cümleleriyle vücut bulur (YK, 2008: 205/8; Gadciaxmedow, 2014: 117). Tat. *kara kayğı* (TRS, 2007: 532), Kaz. *qara päle* “kara bela” (KETS, 2011: 293), gibi paralel şekilde birçok lehçede kullanımı vardır: Kaz. *şırağım, qara uwayımğa tüspe* “biriciğim, derin kaygıya düşme” (KETS, 2011: 300) kullanımlarında da sözcüğün niteleme işlevinden sıyrılıp miktar ve şiddet bildiren bir yapıya dönüşmesi, işlevselleşme olarak değerlendirilebilir.

Kara sözcüğü, soyut duyguların yanı sıra birçok somut ifade için de yoğunlaştırma işlevi üstlenir. Bunlardan ilki Orhun lehçesindeki *kızıl kanım töküti kara terim yügürt[i]* “kızıl kanımı akıtarak kara terimi döktürerek” (T D2) satırlarındaki *kara* sözcüğünün (27) “yoğun, fazla, çok” anlamıdır. Günümüz Kıpçak lehçelerinde: Tat. *kara tirge batu* (TTAS, 2017: 121) Başk. *qara tirge tüşüw ~ batıw* (BTAS, 2012: 230), Kum. *qara ter tögüp, qara terge batmaq* (Gadciaxmedow, 2014: 119) “ter içinde kalmak, çok yorulmak” şeklinde kullanılır. Bazı kullanım örnekleri şu şekildedir: Kırg. *Kayra arkasına çıgıp bastıra albay kara ter bastı*. “Tekrar geri dönemeyip, kan ter içinde kaldı.” (Nurmatov, 2008: 381), Kum. *Qara ter tögüp ösdürgenmen men şu bawnu* “Alnımın teriyle (lfz. kara ter dökerek) büyüttüm bu bahçeyi” (Sadıkowa ve Abdullayewa, 2014: 167).

İkinci olarak da nesne ve hayvanların (28) “büyük, güçlü ve sağlam” olanları için kullanılır: Başk. *qara qazan* (BTAS, 2012: 251) “büyük kazan”, Kum. *qara bolat* “sert çelik” (Gadciaxmedow, 2014: 116); Kaz. *qara qoñız* “kunduzun büyük türü”, *qara tulpar, qara jorğa* (KETS, 2011: 283-295) “uzun yolculuklarda kullanılan, dayanıklı at”, Kum. *qara tuwar* “büyük mal” (Gadciaxmedow, 2014: 119), Kaz. *qara nar*, Kırg. *kara nar* “devenin yük taşımaya elverişli olan dayanıklı türü, yük devesi”. Bu ifadeler tarihî kaynaklardan *Manas Destanı*’nda: *Cük artarğa kara nar* “Yük taşımaya kara develer (yük develeri) var” ve bir Kazak halk deyişinde: *Qabırğalı qara nar, qabırğasın sökse, baq etpes* (KTAS, 2005: 391) “Besili kara devenin kaburgasını söksen ah demez” veya *Qız Jibek Destanı*’nda; *Qara nayza astına aldı* “Sırtına kara mızrak aldı” örneğinde görüldüğü üzere sözcük, işlevselleşerek renk güdüsünden tamamen bağımsız nesnenin gücünü ve sağlamlığını niteler. Sözcük, nesne ve canlıların fiziksel gücünü bildirmesinin yanında, hava olayları ve hastalıkların şiddetli türlerini ifade etmede de “etkisi yoğun” anlamında kullanılır: Kırg. *kara camğır* “sağanak yağmur”, Başk. *qara qırarw* “şiddetli don” (BRS, 1996: 349), Kum. *qara axşam* “şiddetli rüzgâr”, *qara qış* “sert kış”

(Gadciaxmedow, 2014: 119); Başk. *qara qılaw, qara hırqaw, qara sesek* (BTAS, 2012: 229), *qara aqhaq* (BRS, 1996: 349) “ileri derece topal”. Aynı yoğunluk ve şiddet vurgusu *Manas*’ta da karşımıza çıkar: *Asmandan kara dool cel keldi* “Gökyüzünden kara bir fırtına geldi”. Destan dilinde gözlenen bu yoğunlaştırıcı işlev halk şiir geleneğinde de devam ederek Yırçı Kazak’ın şu satırlarında somutlaşır: Kum. *qara seldey sıgalaşıp, yel gelse*. “Amansız sel misali savrulup gelen bir yel esse” (YK, 2008: 105/3).

13.2. Yokluk Bildirme İşlevi

Kara sözcüğünün (29) “safi, katıksız” anlamı “sade halk, sıradan insan” anlamları ile köprüleme yoluyla doğduğu ve sonradan işlevsel özellik kazanarak yokluk eki gibi çalışmaya başladığı görülmektedir. Birkaç farklı durum için kullanılır. Örneğin yiyecek maddeleri için, yağ veya şekerin yeterli olmamasından dolayı lezzetsiz olma ima edilerek: Kaz. *qara et* (KETS, 2011: 280), Kum. *qara et* (KRS, 2011: 167) “yağsız et veya içine hamur katılmayan katıksız et”, Kırg. *kara kesek* “yağsız eti olan hayvan” (Yudahin, 1985: 345), Kum. *qara çay* “şekersiz, tatsız çay” (Sadıkowa, 2014: 200-201), *qara azıq* (KTTS, 2014: 333), Başk. *qara azıq* (BTAS, 2012: 232) “et ve yağ haricindeki yiyeceklere verilen genel isim”. Başkurt yazar Nasiri’den bir cümle şu şekildedir: *Ularzıñ aşığandarı şul qara butqa mīnen sey buldı*. (Sanyarova ve Salikhova, 2020: 89) “Yemeklerinde yağsız bir yulaf lapası ve çayları vardı.” Kumuk lehçesinden ise farklı bir örnek: *İnternatda har gün erten miçari bulan qara çay berile* “Yatılı okulda her gün mısır unundan yapılmış ekmek ve şekersiz çay veriyorlar.” (Sadıkowa ve Abdullayewa, 2014: 167). Bazı birlikteliklerde de olumsuz ima olmaksızın kullanılır: Kırg. *kara şamal* “yağsız sade rüzgâr”, *kara suuk* (Yudahin, 1985: 345), Başk. *qara tuñğaq, qara hıwıq* “karsız soğuk, don” (BTAS, 2012: 228), Kum. *qara suwuq* “nem/su karışımı olmayan don, kuru ve şiddetli soğuk” (KRS, 2011: 167), Kaz. *qara su* “saf su” (KTTS, 2008: 478), Kum. *qara pul* “bedava, parasız” (Sadıkowa, 2014: 200-201); Kaz. *qara jumıs, qara jumıssı*, Tat. *kara işçi, kara iş* (TRS, 2007: 532), Başk. *qara iş* “sadece beden gücüne dayalı iş ve belirgin derecede beden gücü ile çalışan kişi”, Başk. *qara yütel* “kuru öksürük” (BTAS, 2012: 247).

13.3. Coğrafi Yön İşaretleme İşlevi

ET’den beri *kara* sözcüğü, (30) “kuzey” yönü karşılayan işlevsel belirleyicidir. *Kara Kum, Kara Hoço* gibi birçok yer isminde anlamı “kuzey” olarak yorumlanır (Gömeç, 2008: 30; Gabain, 1968: 110-113; Pritsak, 2021: 520-530; Genç, 1997: 1101). Kıpçak lehçelerinde de buna dair izler vardır: Yudahin (1985: 494) sözlüğünün Kırgız maddesinde, güneyde yaşayan Kırgızların kendilerine “Kırgız” derken kuzeyde yaşayanların “Kara Kırgız” dedikleri kaydını düşmüştür. Bazı Başkurt yer isimlerinde yukarı veya kuzey anlamlarında kayıtlıdır: *Qarızıl (Qara İzil)* “Kuzey İdil”, *Ağızıl (Aq İzil)* “Güney İdil” (BTAS, 2012: 229). Tatar Türkçesinde *kara yak* (TRFS, 2001: 128) “kuzey yön” anlamını verir. Kazak lehçesinde karanın kuzey ile ilişkisi sınırlı görünür.

İstisna bir örnek Kononov'da Kaz. *qara jel* "kuzey rüzgârı" (1978: 167) ifadesi kaydedilirken sözlüklere yansıyan *Qara jonnann tiygen awır soqqıdan kökjal*. (KETS, 2011: 283) "Sırt (arka, güneş görmeyen) tarafından ağır darbe alan kökjal." gibi yön çağrışımı taşıyan kullanımlara da rastlanır.

13.4. Genelleyici İşlev (Belirsiz Çokluk, Topluluk Belirteci)

Kara renk birimi, belirli bazı sözcüklerle birlikte (31) "kişiler, kimseler veya falan filan" vb. anlamları içeren işlevsel belirleyici olarak karşımıza çıkar⁵. Topluluk, belirsizlik ve genelleme ifade eden kalıplaşmış kullanımlar şunlardır: Kaz. *kisi-qara*, Tat. *kışi-kara*, Başk. *kışi-qara* "insanlar, herhangi birileri"; Başk. *kıyım-qara* "elbiseler, türlü giysiler"; Başk. *ture-qara* "yöneticiler, mevki sahipleri"; Başk. *mal-qara* "mal, davar; toplu hayvan sürüsü; bütün çiftlik hayvanları"; Başk. *neme-qara* "şeyler, çeşitli eşyalar, ıvır zıvır". Başkurt ve Tatar lehçelerinde düzenli görülmekle beraber diğer lehçelerde kullanımı yaygın değildir. Sözcüğün işlevsel belirleyici olarak "belirsiz çokluk" anlamı üstlenen örnekleri şunlardır: Kazak yazar Nurpeyisov'un *Kan ve Ter* romanında: Kaz. *Kisi-qara kelgeli julawdı qoyğan* (2015: 51) "Birilerinin yüzünü görmeye başlayalı ağlamayı kesti" Başk. *kışi-qara kürinmey* "hiç kimseler görünmüyor" (BTAS, 2012: 232; Levitskaya, 1997: 287).

14. Lehçe-özel Seyrek Kullanımlar

Başkurt lehçesinde genellikle dokumada kullanılan geleneksel (32) "ölçü birimi" için de *kara* sözcüğü kullanılır. Bu ölçü birimi, dört çile boyunca yani yaklaşık altı metre uzunluğa denk gelir: *Kindırzıñ üser qarahun bîr yırge quyıp huğahıñ*. (BTAS, 2012: 231-232) "Kendirin üçer karasını bir yere koyup dokursun". Yine Başkurt lehçesinde, bu tür somut ve işlevsel kullanımların yanı sıra, *kara* sözcüğünün bazı birleşik yapılarda anlamı pekiştiren bir unsur olarak yer aldığı da görülür: Başk. *olo-qara iş işleu* "büyük iş yapmak"; *qapıl-qara* "çok çabuk, hemen" *Batşa qapıl-qara ısanıp yıtmey* "Padişah [gencin sözüne] hemen inanıp güvenmedi" (BTAS, 2012: 227).

Bulgular

Tablo 1: Lehçelere Göre *Kara* Sözcüğünün Anlam Alanları (x: sözlük/metin tanıklaması mevcut)

	ET	Kaz.	Kırg.	Tat.	Başk.	Kum.
1. Koyu renk, kara	x	x	x	x	x	x
2. Gölge, siluet		x	x	x	x	
3. Büyüklük, hacim		x	x			
4. Sıradan halk, topluluk	x	x	x	x	x	x
5. Halktan bir kişi, şahıs	x	x	x		x	x
6. Cariye, hizmetçi			x			x

⁵ Krş. Moğ. *xun xar* "herhangi biri", daha fazla örnek için bkz. Levitskaya, 1997: 287 ve Otyzbay, 2016: 170-195

7. Büyükbaş hayvan	x	x	x	x	x	x
8. Ölüm, yas	x	x	x	x	x	x
9. Yas elbisesi, dolama		x	x	x	x	x
10. Toprak parçası	x	x	x		x	x
11. Geç veya erken vakit				x	x	x
12. Elbise lekesi				x	x	
13. Utanç		x	x	x	x	x
14. İftira atmak			x	x		
15. Yoldaş, destek, medet		x	x			
16. Akrafa, soy		x	x			
17. Mürekkep				x	x	
18. Okuma-yazma		x	x		x	
19. Edebiyat terimi		x	x	x		
20. Eski, alışılmış				x	x	
21. Tecrübe				x	x	
22. Ata evi, ata toprağı		x				
23. Silah türü		x	x		x	
24. Kötü niyet, sinsilik		x	x	x	x	x
25. Yanlış, İlegal		x	x	x	x	x
26. Kötü yazgı, nitelikte kötü	x	x	x	x	x	x
27. Yoğun, sayıca fazla	x	x	x	x	x	x
28. Güçlü, kuvvetli, büyük	x	x	x		x	x
29. Safi, sade, basit		x	x	x	x	x
30. Yön, taraf, kuzey	x	x	x	x	x	
31. Kişiler, kimseler		x		x	x	
32. Ölçü birimi					x	

Anlam alanının, bir bölümü aktarma (mecazi), bir bölümü adlaşmış sıfatlar olmak üzere tekil kullanımlar ve birleşik yapılar içerisinde belirgin biçimde genişlediği görülen *kara* sözcüğünün, Eski Türkçede yaklaşık on temel anlam alanıyla temsil edildiği anlaşılmaktadır. Tablo 1'deki veriler esas alındığında, sözcüğün Kıpçak grubu lehçelerinde otuz iki farklı anlamsal kategoriye yayıldığı görülmektedir. Bu durum, *kara* sözcüğünün anlam alanının Eski Türkçeye kıyasla yaklaşık %220 oranında genişlediğini ortaya koymaktadır. Söz konusu genişleme, yalnızca yeni anlamların eklenmesiyle sınırlı olmayıp; sözcüğün niteleyici bir sıfat olmanın ötesine geçerek yön, miktar, yokluk ve değerlendirme gibi kavramsal alanlarda işlevsel bir gösterge hâline gelmesiyle ilişkilidir. Bu çerçevede, Eski Türkçedeki "koyu renk" ve "sıradan halk" anlamlarının beş lehçede de korunduğu anlaşılmaktadır. "Kuzey" yön

bildiren anlamın Başkurt Türkçesinde coğrafi kullanımlarda düzenli olarak yararlanıldığı, Kırgız, Kazak ve Tatar Türkçelerinde ise kısmen korunduğu görülmektedir. “Güçlü, kuvvetli, çok” anlamında ise kuvvetlendirici işlevde bütün lehçelerde düzenli ve paralel bir kullanım sergilenmektedir. Şahıs ve yer isimlerinde de paralellik görülür. Pek çok isim temelde birbirine çok yakındır hem biçim hem de içerik olarak. İsimlerin biçimsel kurulumundaki “kara + isim” yapısı tanımlayıcı bir ifadeye dayanmaktadır. İsmın taşıyıcısının bilgeliği, gücü, uzun ömürlülüğü gibi bir dizi soyut kavramı aktarır. Bu benzerliğin Kıpçak boy birliğinin tarihî kökleriyle ve Türklerin ortak kültürel mirasıyla bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır.

Sözcüğün “yoğun, sayıca fazla” anlamının, Orhun yazıtlarındaki: *kızıl kanım töküti kara terim yöğürt[i]: yüğürti: işig küçüg bërtim ök*. “kızıl kanımı akıtarak, kara terimi döktürerek hizmet ettim.” (Tunyukuk, D2) satırlarındaki *kara ter* sıfat tamlamasındaki *kara* sözcüğünün “siyah” değil “kıymetli” veya “çok” anlamında olabileceği düşünülürse örneğin: Kaz. *qara terge tüsuw (boyaldı, malınüstü)*, *qara suwğa tüsti*, Kırg., *kara ter basuu* ve Tat. *kara tirge batu*, Kmk. *qara terge batmaq* ifadeleriyle açıkça denk olduğu görülür. Bu yönüyle düşünüldüğünde ET’den günümüze gelmiş köklü bir kullanımdır.

DLT *tönka kara yukuldı*, Tat. *üş-başıñ kara* gibi örneklerde karşılaştığımız “elbise lekesi” anlamının mecazi aktarım yoluyla *yüzi karası* örneğinde olduğu gibi yüz veya alın için kullanılmaya başlamasıyla “utanç” anlamının gelişip yaygınlaştığı izlenimini vermektedir. Bu anlamıyla bütün lehçelerde yaygın olarak kullanılmaktadır.

Ölüm, yas durumunda siyah giyinmek, ölen kişinin çadırına siyah bayrak asmak, siyah mendil bağlamak geleneği ise Türklerde yaygın matem alâmetleri olarak çok eski dönemlerden günümüze kadar canlı kalmış ritüellerdendir.⁶ DK’da karşılaştığımız, yas durumları için kullanılan *karaları geyen kızlar*, *Delü Dundar ag çıkardı kara geydi* gibi adlaşmış sıfatların deyimleşmiş şekilleri çağdaş lehçelerde de: Kaz. *qara kıyyu*, Tat. *kara kiyinü* gibi denk ifadelerle korunmaktadır. Kaz. *qaralı üy* “yas evi”, Kırg. *kara tut-* “yasta olmak” örnekleri de buna bağlı olarak gelişmiştir.

Bazı kullanımlarda isimlerle birlikte anlamı kuvvetlendirirken bazı kullanımlarda bir şeyin yokluğunu, eksikliğini bildiren +sIz/ +sUz eki görevi görmektedir: Tat. *kara Tatar* “eğitimsiz Tatar”, Bşk. *qara azıq* “yağsız et”, Kırg. *kara suuk* “yağsız, kuru soğuk”, Kmk. *qara pul* “bedava, parasız” kullanımlarında *kara* biriminin, müstakil bir renk sıfatı olma niteliğini yitirerek somut anlam içeriğinin zayıfladığı ve işlevsel bir görev üstlendiği görülmektedir. Sözcük burada, nitelediği ismin doğasında bulunan bir unsurun (yağ, para, nem, eğitim) yokluğuna işaret etmektedir.

⁶Türklerde yas âdetleri için bk. (Ünver ve Güngör, 1998).

KB’de sonrasında CC’de anlam alanı değişerek “mürekkep”, bir nevi “siyah boya” anlamı alan sözcük, Kaz. *qara tanuw* (lfz. kara tanımak) olarak “okuma yazma bilmek” anlam çizgisi boyunca daha da genişlemiştir. “Gölge, karaltı” ve “büyükbaş” anlamı lehçelerin çoğunda görülmektedir. Diğer anlamların dağılımı incelendiğinde, tabloda da gösterildiği üzere bazı anlamların beş lehçenin tamamında bulunduğu, bazı anlamlara ise ilgili lehçenin taranan eserlerinde veya sözlük verilerinde rastlanmadığı görülmektedir. Bu durum, söz konusu lehçede bu anlamın hiç kullanılmadığı sonucunu doğrudan göstermemekle birlikte, yaygın bir kullanımının bulunmadığı şeklinde yorumlanmasına olanak tanımaktadır. Sözcüğün ET’deki bütün anlamlarını koruduğu ve oldukça zengin anlam alanına sahip olduğu görülmüştür.

Tablo 2: *Kara* Sözcüğünün Anlamlarının Üst Semantik Kategorilere Göre Dağılımı

Kategori	Kapsadığı Anlam No’ları (Tablo 1’e göre)	Adet	Oran (%)
1. Algısal / fiziksel	1, 10, 7, 12, 2, 23	6	18,75
2. Toplumsal/ hiyerarşik	4, 5, 6	3	9,38
3. Mekânsal-yönsel/ zamansal	30, 22, 11	3	9,38
4. Nicel yoğunluk- güç, büyüklük (derece/ölçek)	27, 28, 3	3	9,38
5. Duygusal-yaşantısal / kader- yas	8, 9, 13, 26	4	12,50
6. Ahlaki-davranışsal / normatif	14, 24, 25	3	9,38
7. İşlevsel ve ilişkisel genişlemeler	29, 17, 18, 15, 16, 19, 20, 21, 31, 32	10	31,25

Tablo 2’deki revize nicel dağılım, *kara* sözcüğünün anlam alanının algısal/fiziksel çekirdekten (Kategori 1: %18,75) hareketle, tarihsel süreçte özellikle meta-dilsel/işlevsel ve ilişkisel örüntülere (Kategori 7: %31,25) doğru daha belirgin bir genişleme sergilediğini göstermektedir. Bu tablo, somuttan soyuta yönelen semantik genişlemeyi (Traugott, 2017: 4-15) ve referans ortamına bağlı anlam inşasını (Wierzbicka, 1996: 231-284) aynı veri seti üzerinde birlikte görünür kılar. Toplumsal-hiyerarşik katman (%9,38) ile duygusal-yaşantısal/kader-yas katmanı (%12,50), *kara*’nın kültürel bellek içinde statü, yas ve değer alanlarını kodlayan birimler olarak yeniden yorumlandığına işaret eder; nicel yoğunluk-güç-büyükklük kümesi (%9,38) ve ahlaki-normatif küme (%9,38) ise sözcüğün bağlam bağımlı genişlemeyle “derece/şiddet” ve “değerleme” bileşenleri üretebildiğini ortaya koyar.

SONUÇ

Bu çalışma, Kıpçak sahasında *kara* sözcüğünün Eski Türkçeden günümüz lehçelerine uzanan art zamanlı seyrini, yalnızca birçok anlamlılık (polysemy) olgusu olarak değil; anlamların nasıl türediğini, hangi köprüleme bağlarıyla yeni alanlara aktarıldığını ve bu anlamların birbirleriyle nasıl ilişkilendiğini gösteren bir anlamsal ağ (semantic network) çerçevesinde ele almaktadır. Orhun metinlerinden itibaren Eski Türkçede on temel anlamla tanıklanan *kara*, Kıpçak lehçelerinde bu çekirdeğe eklenen yirmi iki bağlamsal kullanım sayesinde toplam otuz iki ayrı anlam alanına ulaşmıştır. Bu nicel genişleme, rastlantısal bir anlam birikiminden ziyade belirli bir yönelime sahip sistemli bir gelişim çizgisine işaret etmektedir. Çekirdek algısal anlam olan “koyu renk” etrafında yoğunluk, çokluk; mekân, toprak; toplumsal hiyerarşi ile duygusal ve ahlaki değer alanlarına doğru dallanan bu yapı, anlam değişimlerinin doğrusal ve tek yönlü bir ilerleme izlemediğini; aksine katmanlı ve ağ yapıları bir süreç içinde gerçekleştiğini ortaya koymaktadır. *Kara* sözcüğünün semantik tarihinde dikkat çeken temel özellik, anlamların tarih boyunca birbirini dışlamadan eş zamanlı olarak varlığını sürdürmesidir. Bu durum, eski anlam kaybolur, yeni anlam gelir biçimindeki doğrusal değişim modelinden farklı olarak, bağlama göre etkinleşen anlam katmanlarının birlikte durduğu çok katmanlı bir depolama düzenini düşündürmektedir. Dolayısıyla *kara*, zihinsel sözlükte liste mantığıyla sıralanan anlamlardan oluşan bir birim değil; çağrışım düğümleri ve köprüleme bağları aracılığıyla örülmüş bir anlam ağı olarak temsil edilmektedir. Bu çerçevede *kara*, Türkçede anlam genişlemesi, mecazlaşma, adlaşma, deyimleşme ve işlevsel belirleyicileşme süreçlerinin aynı tarihsel hat üzerinde eş zamanlı olarak izlenebildiği seçkin bir örnek olarak değerlendirilebilir.

Kara sözcüğünün birleşik yapılar ve kalıplaşmış ifadeler kurmadaki yüksek üretkenliği, Türkçede niteleyici ögelerin anlamsal yük taşıma kapasitesini ortaya koymaktadır. Bunun yanında dilbilimsel açıdan önemli bir sonuç da sözcüğün yalnızca leksikal bir birim olarak değil, aynı zamanda işlevsel özellikler de kazanmış çok yönlü bir unsur olarak kullanılmasıdır. İlk olarak sözcük, bazı bağlamlarda niteleyici sıfat işlevinin ötesine geçerek “yokluk, eksiklik ya da norm dışılık” gibi anlamları ima eden anlamsal olarak yokluk ekiyle (+sLz) işlevsel bir yakınlık sergileyerek dilin ekonomi ilkesine hizmet etmektedir. (Örneğin: qara pul “parasız”, qara suwuq “yağışsız kuru soğuk”, qara et “yağsız/katıksız et” vb.) İkinci işlevsel rolü ise “kuvvetlendirici ve yoğunlaştırıcı” anlam üstlenmesidir: *Kara*’nın bu işlevi, Çağatayca (*kara kaygı*), Eski Oğuzca (*kara kaygular*), Kumuk (*qara qayğı*), Kazak (*qara päle, qara uway*) ve Tatar (*kara kayğı*) örneklerinde görüldüğü üzere, duygu ve olumsuzluk bildiren adlarla birlikte derecelendirici bir kullanım sergiler. Üçüncü olarak da “belirsiz çokluk” anlamı üstlenen örnekleri şunlardır: Kaz. *kisi qara*, Tat. *kışi*

kara, Başk. *kīṣī-qara* “insanlar, herhangi birileri”; Başk. *kīyīm-qara* “elbiseler, türlü giysiler” Başk. *ture-qara* “yöneticiler, mevki sahipleri”, Başk. *mal-qara* “mal, davar; toplu hayvan sürüsü; bütün çiftlik hayvanları”, Başk. *neme-qara*. Bu durum, *kara*'nın tam bir ekleşme sürecine girmeksizin, belirli kalıplarda kısmi gramatikleşme eğilimi gösterdiğini; renk adının semantik çekirdeğini tümüyle yitirmeden yeni bir değerlendirme ve derecelendirme işlevi kazandığını ortaya koymaktadır.

Kara sözcüğünün anlamsal örgütlenmesi, tek merkezli ve doğrusal bir genişleme modeliyle değil; ancak bu örgütlenmenin ağırlık merkezinin “algısal koyu renk/karanlık” şemasında toplandığı, buradan farklı alanlara dallanan çok katmanlı bir anlamsal ağ üzerinden açıklanabilir. Bu algısal çekirdek, “koyu renk, karanlık, gölge/karaltı, opaklık, belirsizlik” gibi görsel-bilişsel deneyimlerden doğan anlamları kapsar ve Kıpçak sahasında gözlenen anlamların büyük bir kısmı, doğrudan ya da dolaylı biçimde bu çekirdekten türemiş görünür. Örneğin: I) karanlık/ışsız → belirsizlik → kuşku → tehdit/kötü niyet (görünmeyen niyete köprü kurar *qara köñil/qara niyet* gibi) veya II) karaltı (uzaktan kütle algısı) → çokluk/kalabalık → avam/halk → statü işaretleme (*kara budun, qara xalq* gibi; kitle = *kara* görünümü); III) karanlık (ışık yokluğu) → *kara* gün / kötü talih → kader/baht → süreklileşmiş olumsuz durum (*qara küñ, qara yazmış/qara qadar*; “kötü yazgı” alanı). Bu türden köprüleme bağlamlarının “(belirsizce) büyük – (görünüşte) koyu vb.” yönlü anlamsal çıkarımları koruyabildiği görülmektedir. Bu da sözcüğün ilk anlamının siyah renk olmayıp “koyu, karanlık, ışsız” olduğu varsayımını kuvvetlendirir.

Bu çerçevede *kara*'nın anlamı, giderek daha fazla ölçüde birlikte kullanıldığı adlar ve söylemsel bağlam tarafından belirlenmekte; sözcük salt betimleyici bir sıfat olmaktan çıkarak değerlendirme ve tutum bildiren işlevsel bir unsur hâline gelmektedir. “Tehdit, felaket, talihsizlik, yoğunluk” gibi bileşenlerin belirginleştiği kullanımlarda konuşur merkezli bakışın güçlenmesi, öznellik artışının açık bir göstergesi olarak okunabilir. Bu ölçütlerin en yoğun biçimde kesiştiği alan da *kara*'nın deyimsel ve kalıplaşmış yapılarda sergilediği yüksek üretkenliktir. Özellikle “gölge/karaltı” anlamları algısal çekirdekten toplumsal-değerleyici anlamlara geçişi kolaylaştıran merkezî bir aktarım şeması işlevi görür; uzaktan algılanan karaltı, tek bir bilişsel yapı içinde hem “gölge” hem “çokluk/yoğunluk” hem de “tehdit/kötü niyet” ile bütünleşerek yeni anlamların üretildiği ara istasyonlar oluşturur. Dolayısıyla *kara*'nın Kıpçak lehçelerindeki anlamsal yayılımı, merkezinde algısal koyu renk şemasının bulunduğu; buradan bağlam bağımlılığı, kalıplaşma ve öznellik artışıyla derinleşen çok katmanlı bir anlamsal ağ görünümü sergiler.

Kıpçak sahasında *kara* sözcüğü yalnızca “siyah” rengi karşılayan bir ad değil; fiziksel algıdan toplumsal sınıflamaya, yas ve kader anlatılarından ahlaki değerlendirmelere uzanan geniş bir deneyim alanını dilsel olarak kodlayan çok katmanlı işlevsel bir göstergedir. Sözcüğün tarihsel sürekliliği ve yüksek üretkenliği,

Türkçede anlam değişiminin yalnızca leksikal düzeyde değil, kültürel bellek ve bilişsel yapı düzeyinde de gerçekleştiğini açık biçimde ortaya koymaktadır. Sonuç olarak, *kara* sözcüğü, Türkçenin tarihsel semantik sisteminde en köklü, en üretken ve en dayanıklı metaforik eksenlerden biridir. Bu yönüyle *kara*, Türkçenin tarihsel anlam biliminde anlamsal genişleme, işlevsel kayma süreçlerinin birlikte izlenebildiği seçkin bir örnek sunmaktadır.

KISALTMALAR

AY: Kaya, Cevval (1994). *Uygurca Altun Yaruk Giriş Metin ve Dizin*. Ankara: TDK.

BRS: *Bashkirsko-Russkiy Slovar: 32000 Slov* (1996). Moskova: Digora.

BTAS: *Başqürt Tiliñiñ Akadimik Hüzlīgi* (2012). Ufa: Kitap Yayınları.

BXİ: *Başqürt Xalıq İjadı, Meqelder Hem Eytimder* (2006). Ufa: Kitap Yayınları.

CC: Argunşah, Mustafa-Galip Güner (2015). *Codex Cumanicus (CCI- CCII)*. İstanbul: Kesit Yayınları.

DK: Ergin, Muharrem (1994). *Dede Korkut Kitabı I, Giriş-Metin-Faksimile*. Ankara: TDK.

DLT: Ercilasun, Ahmet Bican-Zeki Akkoyunlu (2015). *Kâşgarlı Mahmud Divânu Lüğâti't-Türk Giriş- Metin- Çeviri Notlar- Dizin*. Ankara: TDK.

ET: Eski Türkçe

Kazak Etnografyası: *Qazaqtıñ Etnografiyalyq Kategoriyalar Uğımdar Men Atawlarınıñ Dästürli Jüyesi Cilt I* (2011). red. Älimbay, Nursan. Almatı: DPS.

KB: *Kutadgu Bilig (Metin)*. Yusuf Has Hacip, Haz. Mustafa S. Kaçalın, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

KETS: *Kazak Adebı Tiliniñ Sözdigi*. C. 9. (2011). Almatı: Til Bilimi İnstitutı.

KırgTS: *Kırğız Tilinin Sözdüğü* (2015). Bişkek: Avrasya Press.

KRS: *Qumuqça- Orusça Sözlük* (2011). Dagestan: Dagestanskogo Nauchnogo Tsentra.

KS: *Qazaq Sözdigi (Qazaq Tiliniñ Birtomdıq Ülken Tüsindirme Sözdigi)*. (2013). Almatı: Däwir.

KTAS: *Qazaq Tiliniñ Aymaqtıq Sözdigi* (2005). Astana: Arıs Baspası.

KTTS 2008: *Qazaq Tiliniñ Tüsindirme Sözdigi* (2008). Astana: T. Dayk-Press.

KTTS 2014: Qaliyev, Bayınqol (2014). *Qazaq Tiliniñ Tüsindirme Sözdigi*. Astana: Memlekettik Tildi Damıtuv İynstıytüwtı.

lfz.: Lafzen

Manas: Orozbekov, Sağımbay (2018). *Klassikalık İzildöölör Cana Tekstter: Manas. IV Tom.* Bişkek: Print-Ekspress.

Orhun yazıtları: Tekin, Talat (1988). *Orhon Yazıtları.* Ankara: TDK.

Qız Zibek: *Kozi-Korpeş i Bayan-Sulu Qız-Zibek: Kazakhskiy Romanicheskiy Epos* (2003). Moskva: Izdatel'skaya Firma Vostochnaya Literatura.

SIGTYA: *Sravnitel'no-İstoricheskaya Grammatika Tyurkskikh Yazykov Leksika* (2001). Moskova: Nauka.

TRFS: Safiullina, Flora (2001). *Tatarça Rusça Fraziyologik Süzlük.* Kazan: Maarif Neşriyatı.

TRS 1966: *Tatarça-Rusça Süzlük* (1966). Moskova: Sovetskaya Entsiklopediya.

TRS 2007: *Tatarsko-Russkiy Slovar* (2007). Kazan: Maarif Neşriyat.

TT: Türkiye Türkçesi

TTAS: *Tatar Tiliniñ Añlatmalı Süzligi* (2017). Kazan: Matbugat Yortı Neşriyatı.

vb.: ve benzeri

YK: Öztürk, Erol (2008). *Kumuk Halk Şairi Yırçı Kazak (Giriş-Metin-Sözlük).* Ankara: Akçağ Yayınları.

KAYNAKÇA

Aydın, Erhan (2019). *Sibirya'da Türk İzleri: Yenisey Yazıtları.* İstanbul: Kronik Kitap.

Baskakov, Nikolay (1960). *Tyurksie Yazıki.* Moskova: Izdatelstvo Vostochnoy Literaturı.

Bayraktar, Nesrin (2011). "Orhon Yazıtlarında Geçen Renk Adlarının Anlam Alanları Üzerine". 3. *Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu.* s. 121-129.

Blagova, Galina Fedorovna (1998). "K Karakteristike Tipov Rannetyurkskikh Antroponimov". *Voprosy Yazykoznanıya.* C. 4. s. 180-190.

Daibowa, Klara Xaybullayewna (1981). *Qumuqça-Rusça wa Rusça-Qumuqça Frazelogiya Sözlüğü.* Mahaçkale: Dagestanskiy Gosudarstvennyy Universitet.

Xekimyenüwa, Ayğul-Rewif Müxemetğelin (2008). *Dewleken Inyılari (Devleken Yöresinden İnciler).* Ufa: İşlikli Dinastiya.

Dik, Simon (1997). *The Theory of Functional Grammar. Part 1: The Structure of the Clause.* Berlin/New York: Mouton de Gruyter.

Diykanbay Meyramgul-Moldır Ilgisheva (2023). "Kazak ve Kırgız Atasözlerinde Cinsiyet Algısı". *Turcology Research*. C. 78. s. 287-295.

Eckmann, Janos (1966). *Chagatay Manual*. Bloomington: The Hague.

Ergün, Hidayet (2019). *Kazak Türklerinin Destanlarındaki Yer Adları Üzerine Bir Araştırma*. Yüksek Lisans Tezi. Kırklareli: Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Rımğalıy, Nurgalıywlı Nurgalıy (2002). *Ädebiyet teoriyyası. Nusqalıq*. Astana: Foliant.

Gabain, Annemarie Von (2000). *Alttürkische Gramatik*. (çev.) M. Akalın. Ankara: TDK.

Gabain, Annemarie Von (1968). "Renklerin Sembolik Anlamları". (çev.) Semih Tezcan. *Ankara Üniversitesi, DTCF Türkoloji Dergisi*. C. 3. s. 107-113.

Gabyşeva, Luiza (2012). "Belyy Tsvet v Kul'ture Yakutov i Drugikh Tyurkskikh Narodov". *Etnosotsium i Mezhnatsional'naya Kul'tura*. C. 8. S. 50. s. 78-83.

Gadciaxmedow, Nurmagomed (2014). *Kumyksko-Russkiy Frazеologicheskiy Slovar Boleye 3200 Frazеologizmo*. Maxaçkala: Dagestanskiy Gosudarstvennyy Universitet.

Gadciaxmedow, Nurmagomed (2015). *Kumyksko-Russkiy Slovar' Poslovits i Pogovorok*. Maxaçkala: Dagestanskiy Gosudarstvennyy Universitet.

Gadciaxmedow, Nurmagomed-Gasan Guseynow (2004). *Kumyksiye Lichnyye Imena: Proiskhozheniye i Znacheniye Vvedeniye v Kumyyskuyu Antroponimiku Slovar*. Mahaçkale: Dagestanskiy Gosudarstvennyy Universitet.

Genç, Reşat (1997). "Türk İnanışları ile Millî Geleneklerinde Renkler ve Sarı-Kırmızı-Yeşil". *Türk Dünyası Araştırmaları Erdem*. C. 9. S. 27. s. 1075-1110.

Golikova, Tatyana Aleksandrovna (2014). "Simvolika Akhromaticheskikh Leksem Ak i Kara v Altayskom Yazıyke". *Obshche Teoreticheskiye ı Tipologicheskiye Problemy Yazıykoznaniya*. s. 276-283.

Gömeç, Saadettin (2008). "Kök Türkçe Yazıtlarda Geçen Göller ve Nehirler". *Tarih Araştırmaları Dergisi*. C. 27. S. 44. s. 1-20.

Hedin, Sven-Folke Bergman (1944). *History of the Expedition in Asia 1927-1935 Part III*. Stockholm: The Sino-Swedish Expedition.

Hopper, Paul-Elizabeth Traugott (2003). *Grammaticalization* (2nd Ed.). Cambridge: Cambridge University Press.

İbragim, Damira (2008). "Kazak Şairi Abay Kunanbayoğlu'nun Eserlerinde Kara Kelimesinin Kullanımına Dair". *Sbornik Materiyalov Mejdunarodnoy Nauçno-Praktičeskoj Konferentsii*. s. 252-255.

İsenbet, Nekiy (1989). *Tatar Tëlänëñ Frazelogik Süzlëğë*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

Kalkan, Nigar (2012). *Dinis Bülekoo'un Kilmışäk ve Ğümür BİR Ğinä Romanlarının Üslup ve Anlam Bilimi Açısından İncelenmesi*. Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Karalaev, Sayakbay (1986). *Manas: Epos (Sayakbay Karalaevdin variantı boyunça) (II Kitep)*. Frunze: Kırgızistan.

Karayeva, Larisa (2020). "Tsvetosimvolizm v Poezii Artyura Rembo". *Aktual'nyye Problemy Filologii İ Pedagogicheskoy Lingvistik*. C. 1. s. 176-185.

Kononov, Andrey Nikolayeviç (1954). "O Semantike Slov Kara i Ak v Tyurkskoy Geograficheskoy Terminologii". *Nauk Tadzhikskoy SSR*. S. 5. s. 83-85.

Kononov, Andrey Nikolayeviç (1978). "Semantika Tsvetooboznacheniy v Tyurkskikh Yazykakh" *Turkologicheskiiy Sbornik 1975*. Moskova: Nauka. s. 159-179.

Kuvvetli, Cansu (2021). *Kazan-Tatar Türkçesine Çevrilmiş Kelile ve Dimne Üzerine Dil İncelemesi (İnceleme-Metin-Dizinler)*. Yüksek Lisans Tezi. Çanakkale: Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

Levitskaya, Sergeevna-Anna Dibo-Valentin Rassadin (1997). *Etimologičeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov (Obşçetyurkskiye i Mejtyurkskiye Leksiçeskiye Osnovi Na Bukvi "K", "K")*. Moskova: Prosper Print.

Malıkova, Asel Malıyqqızı (2020). *Şeşendik Öner Mädeniyettanuwlıq Taldaw Nısanı Retinde*. Doktora Tezi. Nur-Sultan: Mädeniyettanuw Mamandığı L. N. Güwmiylev Atındağı Ewraziyya Ulttıq Uwniyversiyeteti.

Meskhidze, Maia (2006). *Türkiye ve Kırgız Türkçelerinde Renk İsimleri İçeren Deyimler*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Mugtasimova, Gulnaz-Yana Struchkova (2018). "Etnokul'turnyye Osobnosti Tatarskikh i Yakutskikh Poslovits c Tsvetooboznacheniyem Kara-Khara". *Lingvokul'turologicheskiiye Issledovaniya Razvitiya Russkogo Yazyka v Usloviyakh Polietnicheskoy Sredy*. s. 109-112.

Muratova, Rimma (2020). "Tsvetooboznacheniyeye Kara 'Chernyy' v Bashkirskom Yazyke: Leksiko-Semanticheskiiy Analiz Denotativnykh i Konnotativnykh Znacheniy". *Problemy Vostokovedeniya*. C. 1. s. 58-64.

Nurmatov, Mirlanbek (2008). *Kırgız Türkçesindeki Deyimler (Aktarma- İnceleme)*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Nurpeyisov, Äbdijämil (2015). *Qan Men Ter: Triylogiyaya*. Almatı: Qazaqparat Baspası.

Osmonova, Çolpon-Kadyrali Konkobaev-Şeralı Caparov (2015). *Kırgız Tilinin Frazeologiyaklık Sözdüğü*. Bişkek: Ç. Aytmatov Atındağı Til Cana Adabiyat İnstitutu.

Otyzbay, Zhazıra (2016). *Türk Kavram Sisteminde Renkler*. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Özdemir, Aşur (2015). "Kazakçada Renk Kavramı ve Renkler". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. C. 54. s. 149- 208.

Özkan, Halil İbrahim (2023). *Kenesarı-Navrızbay Destanı (Giriş-Aktarım-Dizin-Metin)*. Doktora Tezi. Düzce: Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Öztürk, Göksel (2001). *Ediğe Batır Destanının Başkurt Versiyonu (İnceleme-Metin-Transkripsiyonlu Metin-Çeviri-Dizin)*. Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Öztürk, Nazlı, Yılmaz (2019). *Tatarca İncil-i Markus (Çeviriyazı-Türkiye Türkçesine Aktarım-İnceleme-Dizin)*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Pekacar, Çetin (2006). *Kumuk Türklerinin Atasözleri*. Ankara: Meyil Matbaacılık.

Pektaş, Ümit (2008). *Başkurtça Savaş Beyitleri (İnceleme-Metin-Aktarma-Dizin)*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Pritsak, Omelyan (2021). "Kara Türk Yön Sembolizmi Çalışması". (çev.) Elvin Yıldırım. *GTTAD*. C. 3. s. 519-532.

Räsänen, Martti (1949). *Materialien zur Lautgeschichte der Türkischen Sprachen*. Helsinki: Studia Orientalia XV.

Sadıkov, Anarbay Namitayevich (2021). "Funksional'no-Semanticheskiye Osobennosti Leksemy «Kara-Chernyy» (Na Materiale Eposa Manas)". *Filologiya i Kultura*. C. 1. S. 63. s. 100-106.

Sadıkowa, Saida Zalimxanovna (2014). "Osobennosti Strukturnoy Organizatsii Substantivnykh Frazelogicheskiy Yedinit s Komponentom Tsvetooboznacheniya v Sovremennom Kumyyskom Yazıke". *Vestnik Krasnoyarskogo*. C. 1. S. 27. s. 199-202.

Sadıkowa, Saida Zalimxanovna- Ayşat Zayırxanqızı Abdullayewa (2014). "Otrazheniye Chernogo Tsveta vo Frazelogicheskoı Sisteme Sovremennogo Kumyyskogo Yazıka v Sopostavlenii s Angliyskim Yazıkom". *Filologicheskiye Nauki Voprosy Teorii i Praktiki*. C. 11. S. 41. s. 160-172.

Sanyarova, Ramilya Ramilevna-Salikhova Zyavdat (2020). "Leksemy Qara/Chernyy Aq/Belyy V Bashkirskom (Glossariy-Seaningal'nyy Analız)". *Tendentsu Razvitiya Nauki i Obrazovaniya*. C. 61. s. 87-90.

Sayar, Sait-Irmak Yılmaz (2024). "Bir Efsane ve Fıkra Örnekleminde Halk Edebiyatı Türlerinin Değişiminde Bağlamın Etkisi". *Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. C. 48. S. 1. s. 67-73.

Tatarintsev, Boris İsakovic (1987). *Smyslovyye Soyazi i Otnosheniya Slov v Tuvinskom Yazıke*. Moskova: Nauka.

Tekin, Talat (2004). *Irk Bitig Eski Uygurca Fal Kitabı*. Ankara: Öncü Kitap.

Tekin, Talat (1989). "Türk Dil ve Dialektlerinin Yeni Bir Tasnifi". *Erdem*. C. 13. s. 141-168.

Traugott, Elizabeth Closs (2017). *Semantic Change*. Kaliforniya: Stanford University.

Wierzbicka, Anna (1996). *Semantics: Primes And Universals*. Oxford: Oxford University Press.

Xekimcanuw, Ferit Sabircan (2022). *Tatar Tiliñiñ Frazıülügizmnar Süzlği: Tütrıklı Süztızmeler Hem Tegbirler I Tüm (A-B)*. Kazan: A. G. İbrahimuw Tıl, Edebiyet hem Sengat İnstitutı.

Yudahin, Konstantin (1985). *Kirgizsko-Russkiy Slovar*. Moskova: İzdatel'stvo Sovetskaya.

Web kaynakları

<http://gaspirali.kultur.gov.tr> (Erişim Tarihi: 05.01.2025).